

Lantbrukare och icke-bönder

JORDBRUKETS FÖRÄNDRING I EN UPPFÖLJANDE
UNDERSÖKNING AV TRE UPPLÄNDSKA GÅRDAR

Martina Nilsson (text)

Olle Norling (foto)

Lantbrukare och icke-bönder

**JORDBRUKETS FÖRÄNDRING I EN UPPFÖLJANDE
UNDERSÖKNING AV TRE UPPLÄNDSKA GÅRDAR**

**Martina Nilsson (text)
Olle Norling (foto)**

Upplandsmuseets skriftserie nr 11

Lantbrukare och icke-bönder. Jordbrukets förändring i en uppföljande undersökning av tre uppländska gårdar

© Martina Nilsson/Upplandsmuseet 2020

Fotograf: Olle Norling, Upplandsmuseet, utom där annat anges

Omslagsbild: Rapsskörd på Sörgården 2019

Grafisk formgivning och produktion: Barbro Björnemalm, Uppsala

Tryck och bindning: Åtta.45 Tryckeri AB, Järfälla 2020

ISSN 1404-2908

ISBN 978-91-86145-36-1

Upplandsmuseet, Drottninggatan 7, 753 10 Uppsala

Telefon: 018-16 91 00

www.upplandsmuseet.se

Innehåll

FÖRORD 4

FÖRFATTARENS TACK 5

INTRODUKTION 6

- Att vara bonde – något ordinarie som blev sällsynt 6
- Material och metod 7
- Verktyg att tänka med 8
- Ingång och upplägg 9

GÅRDARNA OCH DESS FOLK 11

- Sörgården 11
  - Gården 11
  - Driften 11
  - Folket 12
- Mellangården 15
  - Gården 15
  - Driften 15
  - Folket 15
- Norrgården 19
  - Gården 19
  - Driften 19
  - Folket 19

TRE BERÄTTELSE OM FÖRÄNDRING 22

- Sörgården – storgården som såldes och expanderade 22
  - Övertagande och försäljning 22
  - Arbetet och byggnaderna 23
- Teknik och lönsamhet 25
  - Den digitala eran 25
  - Minskade marginaler 25
- Två tider med olika politik: Omställning 90 och ekologisk matproduktion 27
- Mellangården - den stadsnära arrendegården som inte gick i arv 30
  - Ove, Kerstin och jordbruket 30
  - Den uteblivna generationsväxlingen 33
  - Byggnadernas förändring 35
  - Eva, Anders och buset 35
- Att lockas till lönearbetet 36
- Strukturförändring 36
- Norrgården – det lilla nedlagda deltidjordbruket i skogsbygd 38
  - Från kor till grävmaskin 38
  - Trädgårdsarbete 39
- Mer politik; regleringen som försvann 43
- Deltidjordbruket 43

EN SÄRSKILD KULTUR? 45

- När arbetets mål förändras 45
- Arbete och fritid 46
  - Arbete på arbetstid och arbete på fritiden 46
  - Skillnaden mellan företagaren och bonden 46
  - Den moderna bonden 48
  - Självständighet – den traditionelle bondens inställning till arbete 49
- Fritidens innehåll 51
  - Hästarnas återkomst – som fritidsintresse 51
  - Fritidens betydelse på Mellangården 51
- Gården 52
  - Kulturbistoria 52
  - Investering 54
  - Något att sköta om 54
- Familjen 56
  - Länktanken som kontinuitet 56
  - Generationsväxlingen – självklarbeten som blev ett val 57
  - Man och fru, då och nu 59
  - En förändrad livsform – nya självklarbeten 60

INGEN GÅRD ÄR EN Ö 63

- Att få det att gå ihop 63
  - Klämman 63
  - Mental och ekonomisk omställning 63
- Självförsörjningen och valfriheten 64
  - Från matkällare till livsmedelsbutik 64
  - Det fria valet som fördriver 65
- Mellan bygden och staden 67
  - Gårdar i befolkningsbygd 67
  - Umgänge i landsbygd 68
  - En klyfta mellan stad och land? 69
  - Stuprörssamballet 71
- Tankar om miljön 72

TIDENS GÅNG: FRAMTID OCH AVSLUT 76

- Hopp och fortsatt rationalisering 76
- Bostäder snarare än matproduktion 76
- Längtan efter att bruka 76
- Sakta går tidens gång, men framtiden skymtar 78
- Slutord: att vara eller inte vara... bonde 78

NOTER 80

KÄLLFÖRTECKNING 82

- Arkivmaterial 82
- Litteratur 82

Förord

Sedan 1980-talet har Upplandsmuseet genom olika undersökningar belyst hur länets jordbruk och bilden av jordbrukaren formats och förändrats genom efterkrigstidens strukturella rationaliseringar och en ökad marknadsanpassning. Den första undersökningen sammanfattad i *Böndernas värld* av Iréne Jansson (Flygare) från 1984 baseras på intervjuer med lantbrukare på tre gårdar som valts som representativa för olika sorter av uppländska jordbruk. Den skildrar hur böndernas levnadssätt och världsbild tydligt skiljer sig från andra samhällsgruppers. Man har en cyklisk tidsuppfattning knuten till en bestämd geografisk plats, gården/byn, där man ingår som en länk i en kedja av generationer. Parallellt med denna kontinuitet med rötter bakåt i tiden, sker en snabb omvandling där färre och färre är sysselsatta som jordbrukare samtidigt som man genom ägande och förvaltande har stort inflytande över landskapet, dess slätter och skogsområden. I den uppföljande intervjuundersökningen av Sören Jansson från åren 1992–1993 är det tydligt att antalet verksamma inom jordbruket minskar märkbart, samt att mjölkproduktionen vid en av gårdarna lagts ned (Jansson, arkivmaterial 1992).

I början av 2000-talet genomförde Cecilia Bygdell en intervjuundersökning av ett tiotal uppländska bönder. I fokus står frågan: *Vad är en riktig bonde?* (Bygdell 2008). Undersökningen belyser hur bönderna själva uppfattar sin identitet med frågor kring familj jordbrukets vara eller inte vara, mångsyssleri och marknadsanpassning.

I den aktuella undersökningen *Lantbrukare och icke-bönder* av Martina Nilsson intervjuas återigen människor på de tre uppländska gårdar som valdes ut år 1980. Den baseras på hennes masteruppsats framlagd i juni 2019 vid Sveriges Lantbruksuniversitet inom agronomprogrammet med inriktning mot landsbygdsutveckling. Till detta har fogats bilder av museets fotograf Olle Norling som dokumenterat miljöerna på nytt. Sammantaget speglar den förändring som sker med strukturrationaliseringar, jordbrukets digitalisering och individers ökade krav på fritid som gör att lantbrukare mer kommit att bli ett lönearbete bland många andra. Perspektiven vidgas till att omfatta klyftan mellan stad och land, leva på landsbygden, miljöfrågor liksom framtiden för det uppländska lantbruket.

Torun Zachrisson, forskningschef
Upplandsmuseet

Författarens tack

Jag vill framförallt rikta ett väldigt tack till alla tre gårdars folk som inte bara en, utan flera gånger, så generöst delat med sig av sina liv till mig och inspelningsapparaten! Utan er hade ingen uppföljning skett. Jag hoppas att ni kan känna igen er i mina beskrivningar, men tolkningarna är förstås just mina.

Jag vill också tacka dem som varit involverade på vägen, som kommit med goda råd och som sett texten när jag blivit blind. Från Upplandsmuseet Barbro Björnemalm som bistått med materialframtagning, genomläsning och layout, Cecilia Bygdell som har så stor glädje, och kloka och konstruktiva idéer, Olle Norling som tagit bilderna och Torun Zachrisson som med entusiasm möjliggjort uppföljningen. Slutligen, tack Alma som lusläst med aldrig sinande intresse.

Martina Nilsson

Introduktion

ATT VARA BONDE – NÅGOT ORDINÄRT SOM BLEV SÄLLSYNT

Martina: Tycker ni att ni är bönder fortfarande?

Ove: Nej, nej det är vi inte.

Kerstin: Nej. Nej. Det är vi inte. Nej, det är ett avslutat kapitel.

Ove: Men det är så man skulle kunna tänka sig att känslan sitter kvar.

Kerstin: Jo.

Martina: Ja, det var lite det jag tänkte på.

Kerstin: Jo det är klart att. Alltså.

Ove: Ja kanske lite.

Kerstin: Ja. Som Krister Nordström sa i fredags 'en gång polis, alltid polis', en gång bonde, alltid bonde. Alltså man tänker på väder, och man tänker liksom lite, odlingsinriktat.

Ove: Ja, man är ju ute och ser fina grödor. [...] Så då när man åker runt nere i Holland till exempel. Det är som en godispåse.

Att vara eller inte vara...bonde? Vad det är att vara bonde har undersökts av många.¹ Men vad händer när man inte längre är bonde? När jordbruket helt försvunnit från gården eller när tiden gjort yrkestiteln obekvämt? När bönder blir lantbrukare, bioanalytiker eller grävmaskinister? I centrum av den här skriften står frågan om hur jordbrukets förutsättningar förändrats med tiden och hur det påverkat människorna på den enskilda gården. Något som är särskilt intressant i ett landskap som Uppland, vars omgivning och befolkningar präglats av jordbruket under lång tid. För 3–4000 år sedan började stenålderns jägare och samlare att hålla djur och med enkla metoder bruka den uppländska jorden.² Genom landhöjningen och utdikningen av sjöar och våtmarker har rik jordbruksjord blottats. Till en början nyttjades den främst till betesdrift, innan den senare lades under järnplogen.³

Kvigor släpps ut på sommarbete, Norrgården i maj 1981. Foto: Bengt Fredén, Upplandsmuseet

Idag är Uppland fortfarande ett viktigt jordbruksområde, med några av de bättre jordarna i Sverige.⁴ Men här liksom i resten av landet minskar jordbrukets ekonomiska roll i samhället och antalet jordbruk fortsätter att dala.

Maria: Vi kan nog inte titulera oss bönder längre (skratt). Så är det nog.

Martina: Kan man sluta vara bonde då?

Christer: Nej jag vet inte!

Maria: Jag vet inte!

Christer: Nej, men ändå är jag ju bonde. Med tanke på att...

Martina: Då är du ju bonde i alla fall.

Maria: Skogsbonde!

Christer: Med tanke på skogen, och sen äger jag ju marken, så det blir en del skötsel kring det också.

I det som följer återkommer vi till tre uppländska gårdar som undersöktes av Upplandsmuseet i en samtidsdokumentation mellan åren 1981 – 1982. Dokumentationen sammanställdes 1984 i skriften *Böndernas värld* av Iréne Jansson (numer Flygare). Sör-, Mellan- och Norrgården var då tre typiska gårdar för Uppland; en storgård specialiserad på växtodling på Enköpingsslätten, en arrendegård med blanddrift utanför Uppsala och en liten mjölkgård i skogsbygden i norr.

Idag är enbart Sörgården kvar i drift. Men inte heller där finns det några bönder: Sörgårdens brukare svarar att de är lantbrukare när jag frågar om de ser sig själva som bönder.

Läsaren ska snart få bekanta sig med alla dessa människor och gårdar, men först är en introduktion till rapportens ämne, material och upplägg på sin plats.

1980-talets brukare levde på många sätt i en annan värld än när detta skrivs, år 2019. Det svenska jordbruket existerade fortfarande i en typ av planekonomi där priserna förhandlades fram, snarare än bestämdes av marknaden. Vi var inte med i EU och kalla kriget pågick fortfarande. Våldigt få hade en hemdator – ingen hade en dator i traktorn. Och ingen, förutom några få biodynamiker, hade ekologisk produktion. Hur våra världar skiljer sig åt kan också illustreras

statistiskt: åkermarken har sedan 1980-talet minskat med 13%.⁵ Långt färre arbetar idag i jordbruket, de större gårdarna är fler och de mindre färre.⁶ Antalet lantbrukare har nästan halverats, och de blir dessutom allt äldre – idag är nästan en tredjedel minst 65 år.⁷ Liksom gårdarna har djurbesättningarna blivit större men färre.⁸ Samtidigt har normskördarna ökat. Som exempel kan Uppsala läns genomsnittliga skörd av höstveten nämnas som år 1981 uppgick till 4 170 kg/hektar och år 2017 till 6 330 kg/hektar.⁹

Genom statistiken kan vi se hur mätbara fenomen i strukturen förändrats. De ger en robust grund för att undersöka vad Iréne Jansson (Flygare) i *Böndernas värld* beskriver som "kulturell kunskap": "en kunskap som gör det möjligt att förstå vad som sker och som är betydelsefullt i den 'enskilda cellen' [...] det enskilda jordbruket".¹⁰ Det är en sådan kunskap som den här skriften bygger vidare på, vilket leder oss till det tudelade syftet med den föreliggande undersökningen. Syftet är både att dokumentera ännu ett ögonblick i historien och att undersöka jordbrukets förändring sedan 1980-talet på ett kulturellt plan. Den vägledande, enkla, frågan "vad har hänt här?" har strukturerats upp i mer detaljerade frågor:

- Hur ser den fysiska och materiella förändringen ut på gården?
- Hur ser förändringen i arbete och försörjning ut?
- Hur har innebörden av arbete och gård förändrats för gårdarnas folk?
- Hur relaterar förändringarna på gården till vad som hänt politiskt i samhället?

MATERIAL OCH METOD

Undersökningen har tre utgångspunkter. Den första är den redan beskrivna samtidsundersökningen som gjordes under 1980-talet. I den finns dåtidens folk och deras vardag beskriven. Den andra är dagens folk på gårdarna, och den tredje, det är jag som författat och genomfört studien. Med utgångspunkt i 1980-talets undersökning har resultatet skapats i mötet mellan gårdarnas folk och mig. Mitt perspektiv har påverkat vilka frågor jag ställt, och vad jag uppfattat som viktigt under vägen. Även om jag utgått från intervjuer, är

Ensilagebalar på Sörgården 2019.

den föreliggande framställningen inte gårdarnas folks, utan min, enligt hur jag tolkat dem.

Materialet har främst samlats in genom intervjuer. Genom att jämföra mitt intervjumaterial med det arkiverade materialet från 1980-talet har det varit möjligt att se vad som förändrats över tid. Intervjuerna var halvstrukturerade såtillvida att jag hade förberett en frågelista. Den följdes inte till punkt och pricka, utan fungerade snarare som en checklista över de ämnen jag ville prata om, samtidigt som det fanns utrymme för samtal kring det som gårdarnas folk uppfattade som viktigt. På så sätt täcktes ungefär samma ämnesområden på alla gårdar. Totalt gjordes tre intervjuer vardera på Norrgården och på Mellangården. På Sörgården gjordes två intervjuer och två kortare kompletterande per telefon. Intervjuerna varade i cirka två timmar per tillfälle. De flesta gjordes med två personer samtidigt (de vuxna paren på gårdarna, samt affärspartners på Sörgården) vilket gjorde att karaktären stundtals blev mer av en gruppintervju när de två resonerade mellan varandra. Alla utom en intervju spelades in och skrevs ut ordagrant.¹¹ Förutom det arkiverade materialet från 1980-talet har jag använt anteckningar från nio uppföljande intervjuer på gårdarna under åren 1992–1993.

Sör-, Mellan-, och Norrgården valdes på 1980-talet som representativa för det uppländska jordbruket. Idag är de valda på annan grund – de utgör en möjlighet att undersöka förändring. Den här undersökningen kan därför inte generaliseras till Upplands alla gårdar,

verkligheten som beskrivs här är de tre gårdarnas enskilda öden. Men som sådana är de exempel på hur jordbrukets förändring ser ut på den individuella gården, vilka kan bidra till en bättre förståelse av jordbrukets förändring som helhet, inklusive det uppländska jordbruket. Samtliga intervjupersoner har gett samtycke till att bilder på dem och deras förnamn publiceras.¹²

I det som följer är alla citat av gårdarnas folk kursiverade, medan längre citat ur litteratur är markerade med mindre textstorlek.

VERKTYG ATT TÄNKA MED

För att jämföra förändringen på gårdarna använder jag huvudsakligen etnologen Thomas Højrup's begrepp *livsform*. Begreppet ska förstås som ett kultursystem, och är användbart för att förstå olika gruppers behov i ett samhälle. En central funktion är möjligheten att bejaka att olika grupper talar om sig själva och andra på olika sätt, att de har olika sätt att tänka på och att de begriper samma värld på olika sätt. Varje livsform har en egen världsbild, som verkar naturlig och som byggs på ett system av föreställningar och värderingar – olika logiker.

En livsform utvecklas främst ur hur livet organiseras baserat på dess (re)produktion, hur livet uppehålls. Två stora särskiljningar kan göras: den enkla varuproduktionen och den kapitalistiska produktionen.¹³ I den enkla varuproduktionen äger producenten

produktionsmedlen *och* slutprodukterna av hns arbete. Produkterna kan bytas mot varor som andra producenter tillverkat. Den enkla varuproduktionen kan organiseras på olika sätt, varav familjejordbruket är ett. I den kapitalistiska produktionen å andra sidan, äger inte den som direkt producerar (det vill säga arbetaren) produktionsmedlen, och inte heller slutprodukten. Istället köper ägaren av produktionsmedlen arbetarens arbetskraft (det vill säga hns tid) och arbetaren köper varor på en marknad för att överleva. Ägaren till produktionsmedlen betalar aldrig arbetaren hela inkomsten för varan hen producerar, eftersom det vore en förlustaffär för ägaren. Här ligger ägarens profit, kapital som kan investeras för att växa, något som är en förutsättning för att vara kvar i produktionen. Ur dessa två huvudsakliga produktionsformer kommer bland andra tre principiellt skilda livsformer: den traditionella bondens (den enkla varuproducenten), lönearbetarens (arbetstägaren i en kapitalistisk produktion) och företagarens (ägaren i en kapitalistisk produktion). Dessa tre är grovt förenklade teoretiska modeller som aldrig kan mäta sig med verklighetens komplexitet, men som fungerar som en slags måttstock.

Med produktionsformerna som grund blir arbetet det centrala i undersökningen. Vad arbetet består av, hur det går till, var, av vem, för vem och med vem, får nämligen konsekvenser för hur andra sfärer som till exempel hemmet, familjen, och fritiden, utformas och vice versa. De tre olika livsformerna, bonden, lönearbetaren och företagaren, skiljer sig i grunden åt eftersom de har olika *mål*, och olika *medel* för att nå målen. Medan lönearbetaren har arbetet som medel för att nå målet fritiden, har bonden svårt att vara ledig eftersom arbetet inte bara är ett medel utan ett mål i sig. De skilda perspektiven på mål och medel påverkar både familjelivet och hur arbetet utförs. Genom att jämföra dagens och 1980-talets folk med de tre livsformerna blir det enklare att se vad som förändrats kulturellt.

Livsformer påverkas av yttre villkor – samhället de lever i. För att förstå den förändring som här undersöks anläggs därför även ett perspektiv på den globala kapitalismens övergripande utveckling. Under 1980-talet gick vi in i en ny fas, den nyliberala.

Tiden har karakteriserats av tillit till den individuella friheten och äganderätten, samt statens tillbakadragande. Staten ska säkerställa att grundläggande funktioner i samhället fungerar, men inte styra mer än nödvändigt. Istället ska marknaden effektivisera många processer, varför sådant som varit statligt i många fall har privatiserats. När marknaden styr mer måste den fungera så optimalt som möjligt och helst vara fri från statlig inblandning. Det har dock inneburit att alltmer makt över vår mat har koncentrerats till stora företag, från frö till tallrik, att vi i västvärlden äter billigt, medan man i fattigare länder lägger en stor andel av sin inkomst på livsmedel, samt att det idag är normaliserat att handeln med mat är global.¹⁴ Det här ytterligare perspektivet erbjuder en förståelse för de yttre villkor som de olika livsformerna är beroende av.

INGÅNG OCH UPPLÄGG

Flygare avslutar *Böndernas värld* med slutsatsen att jordbruket formerar en särskild levnadsform. Idag är det endast en gård som fortfarande brukar jorden vilket betyder att det är en självklarhet att den levnadsformen inte längre är intakt på gårdarna, men frågan är hur den förändrats.

Först presenteras de tre gårdarna var och en för sig, och i det efterföljande avsnittet deras respektive förändringsförlopp. Det fjärde avsnittet handlar om kulturen, livsformen, som inte längre är intakt på gårdarna. Femte delen behandlar några av de yttre förutsättningar som gårdarnas folk lever med år 2019 och det sista avsnittet tar sikte mot framtiden och knyter ihop texten.

Norrgårdens Christer i grävmaskinen har gått från bonde till lönearbetare.

Gårdarna och dess folk

SÖRGÅRDEN

GÅRDEN

Enköpingsslätten med dess bördiga jordar har länge präglats av stora gårdar. Här växer spannmålen bra och här, i stadsnära landsbygd, ligger Sörgården. Det är en gammal gård med huvudbyggnad från 1600-talet, men samtidigt väldigt modern i fråga om driftsform och produktion. Den gamla allén började bytas ut under 1990-talet, och nu är det relativt unga trädet som leder upp till huvudbyggnaden och de två flyglarna. Runt omkring ligger hus utspridda i landskapet: en gång i tiden hade man många anställda som också hade sina bostäder på gården, några av dem bodde kvar där ända in på 1990-talet. Sörgården har varit i flera adessläkters ägo, men sedan 1900-talets början har den funnits i 1980-talets brukares släkt. 1980-talets brukare Olle sålde år 2012 gården till Pontus som idag står som ensam ägare till gården. Idag brukar Sörgården cirka 600 hektar mark (vilken mestadels hör till fastigheten) och 250 hektar skog.

DRIFTEN

Sörgården står på tre ben: skogen, bostäderna och jordbruket. De två första drivs som en del av gården, medan jordbruket drivs i ett separat driftsbolag. Tekniskt sett arrenderar bolaget mark samt ekonomibyggnader av gården. Man håller en traditionell växtföljd med huvudsakligen vete och korn, men även ärter, oljeväxter och gräsfrö. I år blir det dock inga ärter, men whiskymalkorn på kontrakt har satts och ska skickas till Irland för förädling efter skörden. Utöver spannmålen finns 55 dikor på gården i extensivt system, och med dem förstås vallodling och beten. Nötdjuren är en mix av Simmental, Hereford och röd Angus. Gården är självförsörjande på grovfoder och halm.

Förutom den egna marken har Sörgården både arrende och skötselavtal. Jordbruksbolaget kör snöröjningen åt några vägföreningar i närheten. Bostäderna som hyrs ut består av tio sommatorp och sju permanenta boenden.

*Traktorföraren på Sörgården fyller kombisåmaskinen från den bögtippande kärnan, maj 1981.
Foto: Bengt Fredén, Upplandsmuseet*

Sörgårdens utbyrningsverksamhet rymmer många busbäll.

FOLKET

Makarna Pontus och Elisabeth är runt 50 år gamla. De har tre barn, två som går i skolan på annan ort men som är hemma om helgerna, och ett utfluget. Pontus delar sin tid mellan uppdrag i ett familjeföretag å ena sidan och gården och jordbruket å andra sidan. Han är uppväxt på en större gård inte alltför långt bort. Han har gått grundutbildning på lantbruksskola och utbildat sig till ekonom. Elisabeth arbetar halvtid på en hästavelsorganisation och lägger andra halvan av sin tid på gården. Hon är visserligen uppvuxen i Stockholm, men har arbetat på gård och är husdjursagronom med en licentiatexamen. Driftsbolaget i vilket jordbruket bedrivs ägs gemensamt av makarna tillsammans med Mats som arbetar heltid i jordbruket. Han bor med sin fru och tre barn ett par kilometer från gården och är i samma ålder som Pontus och Elisabeth. Mats är uppväxt på en gård i Sörmland och är utbildad lantmästare. I driftsbolaget är även Johan anställd på heltid.

*Ekonomibyggnader på Sörgården.
Bortom krönet ligger det gula bostads-
buset, 2019.*

*Ungdjur bland äppelträden på
Sörgården.*

Rapsen skördas på Sörgården.

*Sörgårdens folk 1981. Foto:
Bengt Fredén, Upplandsmuseet*

Delar av Sörgårdens folk 2019.

MELLANGÅRDEN

GÅRDEN

I en dalgång i stadsnära landsbygd strax utanför Uppsala ligger Mellangården. Det är ett område som präglas av gårdar och åkrar. De flesta är numer avskilda från åkermarken, andra omvandlade till hästgårdar och några stycken fortfarande i drift. På Mellangården bor brukarna från 1980-talet, Kerstin och Ove, kvar. De tycker egentligen inte att man kan kalla deras plats på jorden för en gård längre, eftersom det inte längre finns något jordbruk. De hade slaktgrisproduktion fram till år 1999 och den sista skörden spannmål tog de år 2006. Fortfarande ser det för den ovetande ut som en gård: en samling röda byggnader runt en gårdsplan, omgiven av åker. Det finns dock detaljer som tyder på att saker och ting förändrats. En stor lastbil står uppkörd framför lagården och det står flera bilar på gårdsplanen.

Här är universitetet en stor markägare, under tidigt 1980-tal ägde Uppsala Akademiförvaltning 70% av marken i området och har under senare tid köpt upp än mer mark. Mellangården var en av Uppsala Akademiförvaltnings arrendegårdar. På 1980-talet brukades sammanlagt 91 hektar i olika arrenden men år 2003 styckades bostadshuset och de andra ekonomibyggnaderna av och Kerstin och Ove köpte då loss totalt sju hektar.

DRIFTEN

På Mellangården finns alltså inget jordbruk kvar, men ekonomihuset har fått nya användningsområden. Byggnaderna är renoverade, vissa varmbonade, och hyrs ut för olika ändamål. Här finns ett lager till en däckfirma, ett lastbilsåkeri, ett snickeri, ett lagerutrymme som två restauranger som delar, ett annat som en plastfabrik hyr, samt ytterligare ett som hyrs av en privatperson. Kerstin och Oves äldste son har också inrett ett garage. Så gott som alla utrymmen är uthyrda, utom ett litet i lagården.

Till driften får även Oves snöröjning räknas eftersom det är något som många jordbrukare sysslar med.¹⁵ Det är en syssla som hör ihop med platsens tradition, och snöröjningen bedrivs fortfarande med maskiner införskaffade till jordbruket. Ove kör

mestadels åt villa- och vägföreningar, men har också ett uppdrag åt kommunen.

FOLKET

Här bor Ove och Kerstin, båda en bit över 70 år. De är från Uppland och, med Kerstins ord, ”*bonnunger från början*”. Ove jobbar alltså med snöröjning, avloppsanläggning och gräsklippning. Han gissar att han kommer upp i cirka 65–70 % av en heltidstjänst utslaget över året. Kerstin är pensionerad bioanalytiker. Hon arbetade i början av 1980-talet halvtid på sjukhuset och lade resten av tiden på gården, men fick år 1986 en heltidstjänst på sjukhuset. Idag sköter hon ekonomin för Oves arbeten. De har två söner, Anders och Christer. Anders och sambon Eva, båda i 50-årsåldern, har byggt ett hus på en avstyckad tomt på gården. Anders jobbar som uthyrare på ett byggmaskinsföretag och Eva som kvalitetsansvarig på ett läkemedelsföretag. Christer med familj har lillstugan på gården som fritidshus men bor sedan några år tillbaka i stan, det vill säga Uppsala. Han är pilot och hans fru är läkare. De har två barn.

Plöjning med den fyrskäriga hydrauliska plogen på Mellangården i oktober 1981. Foto: Bengt Fredén, Upplandsmuseet

Mellangården ligger in en bördig dalgång.

*1984: »Svinbuset på Mellangården. Här rymdes förr både kor, bästar, grisar och böns. Nu byser byggnaden en modern slaktsvinsproduktion.«¹⁶
År 2019 är den varmbonad som lager.*

*Mellangårdens folk 1981. Foto:
Bengt Fredén, Upplandsmuseet*

*Delar av Mellangårdens folk framför
bostadsbuset 2019.*

NORRGÅRDEN

GÅRDEN

Norrgården ligger i skogsbygd i Upplands norra delar utanför en lite större by. Där finns en lanthandel, en bensinmack och en grundskola med ungefär hundra elever. På åttiotalet beskrevs Norrgårdens läge som isolerat (vilket kan vara positivt: *"våra barn bar till exempel aldrig ätit smask"* enligt dåvarande brukaren Bertil år 1981), idag är det möjligen lite avsidet men knappast isolerat längre. Ekonomibygnaderna är röda och bostadshuset har gul panel. Gården var på 1980-talet en mjölkgård som drevs av Christers föräldrar Mary och Bertil. Gården har cirka 75 hektar mark, varav skogen utgör 35 hektar.

DRIFTEN

Jordbruket lades ned år 2004 och från och med år 2008 arrenderas all mark ut till köttbonden Pelle. Skogen, som finns kvar i Norrgårdens drift, sköts av lejd arbetskraft. Förutom skogsmarken som hör till fastigheten på Norrgården tillkommer även skogen på Christers mammas föräldragård i grannkommunen,

som Christer äger. Den gården är 45 hektar stor, varav skogen utgör 35 hektar (bostadshuset är avstyckat).

Arrendatorn Pelle har ett tjugotal amkor plus kalvar, samt vall- och spannmålsodling. Förutom hemgården arrenderar han ett antal smågårdar. Jordbruket sysselsätter honom och hans fru, men hon arbetar också deltid för svensk markservice. Han själv kör en del ensilage åt andra.

FOLKET

Här bor Christer och Maria, båda i 50-årsåldern. De har en son i 10-årsåldern och en i 20-årsåldern, Sebastian. Maria är uppväxt på en bruksort och saknar jordbruksbakgrund. Hon jobbar som barnskötare och utbildar sig samtidigt till förskollärare. Christer jobbar som grävmaskinist och Sebastian går som snickarlärling. Pelle som egentligen inte hör till gården, utan är arrendator, är 66 år gammal. Han bor tillsammans med sin fru strax bortanför Norrgården. De har fyra vuxna barn.

*Skogsarbete på Norrgården 1981–1982.
Foto: Bengt Fredén, Upplandsmuseet*

Norrgårdens bostadsbus i skogsbygd.

Även om jordbruket är nedlagt på Norrgården påminner ekonomibyggnaderna om vad som varit.

*Norrgårdens folk 1981. Foto:
Bengt Fredén, Upplandsmuseet*

Norrgårdens folk 2019.

Tre berättelser om förändring

Som föregående avsnitt visar har saker och ting förändrats på de tre uppländska gårdarna. Även om deras öden inte kan sägas vara representativa, så utgör de ändå exempel på typiska öden under perioden som sträcker sig från 1980-talets början till 2019. Den stora statistiska trenden är att jordbruken minskar i antal. De stora gårdarna blir fler medan de mindre jordbruken blir färre, såväl i Sverige som Europa. Många läggs ned, medan andra köper till mer mark och byter kategori i statistiken.¹⁷ Det ska dock noteras att det finns en liten motsatt trend, nämligen att de allra minsta gårdarna, på två hektar åkermark och mindre försiktigt ökar i Sverige.¹⁸

I det kommande ska förändringsförloppen sedan 1980-talet synas mer i detalj, var gård för sig, men vi höjer också blicken för att se vad som har hänt i samhället i stort. Först ut är 1980-talets Sörgården med bryderier om hur gårdens framtid efter dåvarande brukaren Olle skulle se ut.

SÖRGÅRDEN – STORGÅRDEN SOM SÅLDES OCH EXPANDERADE

ÖVERTAGANDE OCH FÖRSÄLJNING

1980-talets brukare Olle arrenderade gården av ett bolag som han och hans syskon ägde gården tillsammans i. Under mitten av 1980-talet löste han ut sina syskon, dels i deras intresse, men också eftersom nästa generation började närma sig. Ett välkänt faktum är att ju fler man är desto svårare är det att komma överens. Han resonerade att det är en sak att vara fyra syskon, men när bolaget sedan skulle övergå i åtta kusiner skulle det bli en annan sak. Vem som skulle ta över gårdens drift hade dock aldrig varit självklart under Olles tid. 1982 nämndes Olles son som övertagare, men Olle säger 1992 att ”det var nog mina egna önsknningar... Han är inte intresserad [...ban] är stadsbo”. Då var det istället hans dotter som eventuellt skulle ta över. Den praktiska driften intresserade henne inte så mycket, utan det var snarare att driva företaget som engagerade henne. Ekonomin såg dock inte så ljus ut. Dessutom fanns det frågetecken kring ägandet, om

hennes bror ville bli utköpt till halva värdet hade hon inte kunnat ta över gården på grund av den höga kostnaden det skulle innebära.

Även om hon utbildade sig till agronom och hade planer på att ta över gården, så blev det aldrig så. Strax efter millennieskiftet arrenderades istället driften ut till den dåvarande inspektorn och gården såldes sedan till Pontus, år 2012. Han och Elisabeth hade letat ett tag innan de fick veta att Sörgården skulle bli till salu. Det var bra läge, lite isolerat, men ändå väldigt nära stan. Elisabeth berättar att ”drömscenariot är ju förstås en timme från Stockholm. Men vi ville gärna vara åt det bär bället eftersom Pontus jobbar i Uppsala också. Så att för oss ligger den bär belt idealiskt”. Att det var bra mark spelade också roll.

Elisabeth berättar att det var viktigt för Olle vem som köpte gården, allra viktigast var det att köparen planerade att bo där på heltid.

Att det inte var ett, ja, belgboende, utan att vi verkligen la ner vår själ i det. Det var för honom jätteviktigt. Annars tror jag att vi inte bade fått köpa [...] dom bar ju haft det i nästan hundra år. Så att, det är klart det är emotionellt för hela släkten på något vis då. Så att nej, det är jag belt säker på. Att det är viktigt.

Vid köpet arrenderade alltså den tidigare inspektorn fortfarande gården. År 2016 avbröts arrendet och Pontus och Elisabeth kunde ta över driften. Men det var inte utan hjälp.

Pontus: Nej, men det var väl så bär. Att jag är ju inte lika kunnig som Mats på växtodling och ja, skötseln av gården. Och för att jag skulle ta över marken då, från tidigare arrendatorn, så ville jag ha en partner som var duktig på området. Och då, visade det sig, var du intresserad.

Mats: Ja. Eller jag fick ju böra det på lite omvägar så att säga, att han gamla arrendatorn var på väg bort. Jag vet inte om jag ringde eller?

Pontus: Jo, jag tror nästan att du gjorde det.

Mats: Ja.

Martina: Så du ringde och frågade om du kunde få vara med?

Mats: Ungefär så.

Pontus: Ja. Och det kanske inte är så vanligt egentligen, att båda två är delägare i driftbolaget om man skulle säga så. Men i andra branscher är det ju väldigt vanligt. Men jag bade det som ett önskemål ska jag säga. Att man körde det tillsammans. Det blir roligare så.

Mats tycker att det ger en helt annan dimension i arbetet att jobba åt sig själv, en annan delaktighet jämfört med om man är anställd. Det är han som ansvarig för den dagliga driften, men om det är något större som ska göras diskuterar Mats och Pontus saken. Det är bra att båda är delägare när de ska bolla saker. Elisabeth har också del i driftsbolaget. Hennes roll i jordbruket är inte lika framträdande som Pontus och Mats involvering. Elisabeth är inte med och kör under sådd och skörd, men hon är ständigt närvarande och hjälper till där det behövs.

Driften togs över mitt i sommaren, så utöver djur och maskiner köpte bolaget grödan i fält. De 40 tackorna slaktades med en gång eftersom de inte ansågs tillräcklig lönsamma i den besättningsstorleken. Dessutom var fårhuset i dåligt skick, och fåren rymde. Istället utökades den mindre nötbosättningen. Elisabeth menar att det faktum att Pontus gillar kor spelade en stor roll för val av inriktning eftersom intresset är viktigt. Att det är hans intresse för nötdjur som spelar roll snarare än hennes intresse beror på att jordbruket till största del är Pontus projekt. Jag tolkar det också som att det är därför som Pontus sköter uppfödningen av djuren trots att Elisabeth är husdjursagronom. *”Det är inte så avancerad besättning”* berättar Elisabeth.

Det första året brukades 370 hektar, efter det har en närliggande gård köpts till och man har lagt till arrenden, både från kommunen och en privat markägare. Till det kommer också ett skötselavtal på ytterligare en gård.

ARBETET OCH BYGGNADERNA

På 1980-talet hade Sörgården tre heltidsanställda samt hembiträde, år 1992 hade skaran reducerats till två heltidsanställda samt hembiträde på halvtid. Idag, med både Elisabeths halvtid och Pontus involvering i jordbruket har arbetstillfällena ökat något jämfört

med 1990-talet. Pontus som ägare är aktivare i arbetet jämfört med dåvarande ägaren Olle. För även om han var med i arbetet under bråda tider under såväl 1980-tal som 1990-tal, så tog hans uppdrag inom lantbrukets föreningsrörelse, främst inom Kooperationen på riksnivå, mycket tid. En av de uppgifter han dock alltid utförde var att vakta den gamla manuella torken under skördenätterna. Den har Pontus och Mats bytt ut sedan något år tillbaka. Man har också investerat i en ny panna och ett djurstall.

Förutom dessa nybyggnationer är den största förändringen i husbeståndet att den gamla trädgårds-mästarbostaden som fortfarande stod 1992 är riven. Man har också rivit en gammal smedja och en gammal såg för att få plats för nytt stall och ny panna.

En vanlig arbetsdag på Sörgårdens jordbruk börjar klockan sju, då pratar Mats och Johan ihop sig lite inför dagen, och ska Pontus vara med och jobba deltar även han. Det är kafferast klockan nio och lunch vid tolv. Arbetet slutar vid fyra, men man jobbar lite längre om det är något som ska göras färdigt. De har en del samarbete med andra i området om maskiner. Till exempel samäger de några maskiner med andra, och balpress har de ingen själva, så den körningen lejer de in av en granne.

Göromålen i jordbruket sköts huvudsakligen av Mats och Johan, och utöver dem Pontus. Elisabeths involvering i jordbruket är mer obestämd. Hon lägger halva sin tid på gården, och då som en allt-i-allo. Hon hämtar grejer, fixar punkteringar, rycker in hos djuren om det behövs, och så vidare. Det är exempelvis alltid något att ordna med hyresgästerna. Elisabeths sysslor går igen genom historien, hon är den som serverar och har en tillbakadragen roll när det gäller åkerbruk och djurhållning. Det är en traditionell kvinnoroll inom det agrara. Männan utför de statusfyllda arbetena – förr till häst och nu till traktor – medan kvinnorna traditionellt haft ansvar för sysslorna med lägre status som cirkulerar kring hemmet.¹⁹ Att Elisabeths sysslor stämmer med den traditionella kvinnorollen inom det agrara betyder dock inte att hon därmed är drabbad patriarkala strukturer. Elisabeth har inte fått de sysslor som blivit över, eftersom hon inte drömmer om att vara mer aktiv i åkerbruk och djurhållning. Istället har hon sitt stora intresse i hästarna, som hon också har

Sörgårdens buvudbyggnad.

Sörgårdens Mats i arbete.

ynnesten att jobba med. Utöver det arbetet kan hon dessutom vara en del av gårdens och jordbrukets drift. Hon menar snarare att de är ett bra team, hon, Pontus och Mats.

TEKNIK OCH LÖNSAMHET

DEN DIGITALA ERAN

I *Böndernas värld* diskuteras jordbrukets teknikutveckling som något huvudsakligen positivt, men med vissa baksidor:

Jordbruksarbetet är fortfarande ett tungt arbete även om de sista decennierna har medfört en radikal förbättring. De allra tyngsta arbetsmomenten har försvunnit och kunskapen om arbetsmiljön höjts. Samtidigt har erfarenheten om vad den egna kroppen tål gått förlorad. I dag ställs man inför ovana situationer. Maskinerna driver en till långa arbetsdagar med högt tempo.²⁰

Sedan dess har teknikutvecklingen i samhället såväl som i jordbruket varit enorm. Mats förvånas dock över hur stora maskiner de hade på Sörgården på 1980-talet. Men de kom ändå in med skärborden i maskinhallen, säger han, det gör de knappast nu.

Mycket annat har också hänt. Det är övervakning i tröskorna – de jobbar med positionering, vilket betyder att tröskan styr själv, medan föraren hämtar in uppgifter via GPS. Datorn lagrar information om fältet. Digitaliseringen av lantbruket öppnar upp nya möjligheter för precision, växtskydd kan sprutas enbart där det behövs och gödsel kan beräknas på ett mer exakt vis vilket minskar övergödning och åtgång. Men digitaliseringen innebär samtidigt risker vad gäller brukarnas integritet. Molntjänsterna, att information samlas och lagras via internet, betyder att informationen även kan bli tillgänglig för andra, till exempel företaget som tillhandahåller tjänsten.²¹ Både Pontus och Mats tycker dock att den nya tekniken är rolig och intressant, dessutom har den förenklats för dem på sätt och vis. Å andra sidan kan de inte be någon i bygden köra åt dem, tiden är förbi när vem som helst kunde sättas på traktorn. Tekniken är alltför komplicerad, de äldre inte klarar inte av den. De många datalösningarna till trots gör de dock 90% av alla

reparationer själva. Men när det är dags för service skickar de iväg maskinerna, inte minst för att uppfylla försäkringskraven.

MINSKADE MARGINALER

Teknikutvecklingen har påverkat hur jordbruket utförs, redskapen har blivit mer precisa men samtidigt upplever Mats en större press:

Alltså, man kan ju tycka att det bär med att odla, vi kan ju bara odla på ett sätt. Men på det sätt som vi bedrev lantbruk med för 30 år sen, det skulle vi inte ens fundera på att göra nu. Alltså, för det första så bade man ju mycket sämre redskap, så man bade ju sämre förutsättningar att få till det på ett bra sätt då. Men, och det bänger väl ibop, jag vet inte, det var ju inte lönsamt i den omfattningen då beller. Men det känns som vi har en ökad press på oss, vi har inte råd med att ta en dålig gröda.

Enligt en statlig offentlig utredning har markens värde sedan år 1995 ökat med 360%, medan lönsamheten samtidigt minskat. Det samlade värdet som produceras inom jordbruk och trädgård har visserligen ökat med åren (med viss skillnad mellan branscherna) men vinsterna äts upp av ökade priser på insatsmedel så som bränsle, utsäde, gödsel med mera. De stora gårdarna har enligt utredningen något bättre vinstmarginal, och kan ta ut mer skäligen lönsamt arbete än vad mindre gårdar kan.²²

De minskade marginalerna hänger samman med den politiska förändring som skett sedan 1980-talet. År 1981 var Sveriges jordbrukspolitik fortfarande statligt reglerad och subventionerad. Priserna (på åtta livsmedel) förhandlades fram mellan staten, lantbrukarna och konsumenterna. Marknaden skyddades av tullar och exportstöd liksom i många andra länder. Problemet med politiken var att den uppmuntrade till en överproduktion som man därför parallellt höll i schack genom olika strukturrationaliseringar. På 1980-talet hamnade dock jordbruket i en kris: teknikutvecklingen hade lett till en ohållbar överproduktion på inhemsk marknad vilket innebar att svenska livsmedel fick exporteras till ett lägre pris, som staten delvis täckte upp för. 1980-talets nyliberala vindar såg dock ut att kunna lösa problemet. År 1990 beslutade därför

Det gamla fäbuset på Sörgården.

Sörgårdens nya panna och tork. Till vänster flis som driver pannan. Till höger silos för förvaring av spannmål.

I rationaliseringen är datorerna ett viktigt hjälpmedel. Mats på Sörgården.

Sveriges riksdag att jordbruket skulle konkurrensutsättas. Priset skulle bestämmas av marknaden, vilken skulle vidgas genom att handelshinder revs ned och exporten subventionerades. Det var ett radikalt beslut, endast Nya Zeeland hade reformerat jordbruket på liknande vis tidigare.²³

På Sörgården 1992, strax efter avregleringen när museet återvänder, hade lönsamheten gått ned rejält eftersom anställningskostnaderna ökat och produktpriserna minskat. Då började man med gräsfrö för att kunna sprida ut skörden mer över året, men ändå gick gården knappt runt.

Det oreglerade jordbruket blev dock inte långvarigt då Sverige år 1995 gick med i Europeiska Gemenskapen, numer Europeiska Unionen (EU) och jordbruket blev återigen subventionerat. Det innebar även två andra viktiga förändringar. För det första avgjordes nu Sveriges jordbrukspolitik från Bryssel, och för det andra innebar den gemensamma europeiska marknaden ny konkurrens i butiken vilket minskade de svenska böndernas andelar på hemmamarknaden. Med EU-inträdet förlorade jordbruket sin centralitet i svensk inrikespolitik, men har de senaste åren börjat att återerövra en viss ställning. "Viss" eftersom kraven på likadana konkurrensvillkor på EU:s gemensamma marknad betyder att jordbrukspolitiken inte får styras nationellt.²⁴

I och med EU-inträdet blev jordbruket än en gång reglerat, om än genom andra metoder och på en annan skala. På Sörgården har man goda förutsättningar att lyckas i den nya tidens jordbruksklimat där stora rationella enheter premieras. Jordbruket är nystartat och har därför haft några tuffa år med stora engångsutgifter. Men Pontus ser ljus på framtiden både för gården och svenskt jordbruk.

Martina: Hur ser du på lönsamheten i jordbruket?

Pontus: Alltså jag tror att över en flerårsperiod, säg 7-10 år, 5-10 år, så tror jag att den kommer att vara god. Däremot så är det ju några kämpiga år just nu med tanke på den torka som har varit både förra året och inledningsvis i år, nu vet vi ju inte vart det bär året slutar. [...jag tror] väldigt mycket på svenskproducerad mat, närproducerad mat. [...] Och där har vi jättefina möjligheter med tanke på hur långt fram vi ligger med antibiotikafritt och dom reglerna

som är. Så att jag har alltså väldigt stora förboppningar på svenskt lantbruk i framtiden, närmaste 5-10 åren. Men, just nu. Förra året var jättetufft. Och det måste man ha i närminnet för att, det tar några år att komma ur en sån svacka. För alla.

Martina: Mm. Men förutom dom bär, det bär senaste året då. Anser du att lönsamheten är god i jordbruket överlag?

Pontus: Nej, inte god, men den har möjlighet att bli bättre.

Den är absolut inte god, men den har möjlighet att bli bättre. [...] Det finns en väldigt stor potential i jordbruket.

Det svenska ska jag säga, nu vill jag vara tydlig, nu pratar jag om det svenska, bara.

Martina: [...] Tolkar jag dig rätt om du menar att det kan bli mer lönsamt genom att svenska varor kan få en större marknadsandel?

Pontus: Ja, både i Sverige och även utomlands.

TVÅ TIDER MED OLIKA POLITIK: OMSTÄLLNING 90 OCH EKOLOGISK MATPRODUKTION

På en åker till höger strax innan gården syns slutavverkningen av salix. "Det var svårt att ens få tag i någon som ville skörda den" berättar Elisabeth för mig. Salix är latin för pil, en snabbväxande art vars långa pinnar flisas och eldas i värmeverk. Odlingarna kallas också för energiskog och var en del i Omställning 90.

Programmet utformades för att göra omställningen till fri konkurrens mjukare för bönderna, och skulle pågå mellan 1991-1996, om det inte hade varit för EU-inträdet 1995. Redan 1987 hade ett trädesprogram initierats för att minska överskottet av spannmål.

Totalt under perioden, från trädesprogrammet fram till EU-inträdet togs en knapp tiondel av åkermarken (260 000 hektar) ur bruk. Av dessa planterades 4 000 med skog, medan resterande lades igen.²⁵

Nu är alltså den tre meter höga bulliga massan av pil borta från Sörgårdens åker. Politikens spår syns därmed i landskapet, omställningen kom och gick, dess produktionsminskningar är nu ett minne blott när de nuvarande brukarna istället vill producera mat på åkrarna.

Men inte på vilket sätt som helst. Idag finns två stora strömningar i jordbruket. Det konventionella och det ekologiska. Det senare var i princip obefintligt

Matproduktion på Sörgården.

Växtzon med olika blommor på Sörgården. Växtzonen bidrar med att återföra biologisk mångfald i det storskaliga jordbruket.

Plöjning med den stora amerikanska International-traktorn på Sörgården, september 1981. Foto: Bengt Fredén, Upplandsmuseet

Det främsta arbetsredskapet på Sörgården 2019.

Den samtida skördetröskan. Sörgårdens Pontus samtalar med den tidigare brukaren på granngården vars mark han köpt.

på 1980-talet till skillnad från idag då även den mest företagsamme lantbrukaren överväger det som ett seriöst alternativ.²⁶ Då handlade det mest om biodynamisk odling, något som Bertil på Norrgården sa så här om 1982: ”Dom [odlarna] klarar sig inte om det går en lång tid, dom odlar på åkrarna som är välgödslade nu. Det går att driva det i små öar litet här och var, och det kan dom gott göra. Det kan komma nåt gott ur dom ur växtodlings-synpunkt”. Och visst hade Bertil en poäng i detta. Den ekologiska odlingen kom på 1990-talet och 2018 var 20% av svensk åkermark omställd eller under omställning till certifierad ekologisk.²⁷ Biodynamikerna som Bertil pratar om visar hur människan i ett växelspel påverkar världen och blir påverkad av den i sitt handlande.²⁸ Genom att biodynamikerna och andra grönvägare reagerade på det industriella jordbruket har den alternativa (idag ekologiska) odlingen vuxit och utvecklats i samspel med den konventionella. Sörgården är ett exempel på hur det samspelet sett ut.

Martina: Och det bär är en Odling i balans-gård? Jag såg en skylt. Vad innebär det då?

Mats: [...] Det är en sammanslutning av ett antal gårdar över Sverige då som, bar jobbat med olika projekt. Just nu så jobbar vi med ett projekt som heter samzoner, och det är ju då kantzoner, eller odlingszoner runt fälten. Man bar ju jobbat fram till exempel den bär biobädden, om du känner till den? Som man fyller sprutor på.

Martina: Nej den känner jag inte till.

Mats: Man bar tittat på fosforutlakning och så vidare. Så att själva poängen med Odling i balans det är ju att man ska odla i balans med naturen, och göra så lite avtryck som möjligt förstås då.

Pontus: Det ska vara en balans mellan ekologi, natur och ekonomi.

Mats: Mm.

Martina: Och är det nåt som ni är med på, på ett börn eller är det nåt som genomsyrar hela verksamheten?

Pontus: Vi är en av pilotgårdarna. Det finns ju ett antal pilotgårdar, och vi är en av dom.

Mats: Nej, men som svar på den frågan så måste det vara att det genomsyrar tänket som vi bar bär.

Martina: Nej, jag bara frågade för att sänt där kan vara väldigt fluffigt ibland.

Mats: Ja, så är det nog kanske emellanåt ja. Men vi försöker ju att föregå med gott exempel och tänka efter innan vi gör olika saker. Inte sprutar kem då i onödan, eller utan tanke på exakt på vad man bekämpar. Tänker på det för att hålla flaggan bögt. Vi är ju inte ekologiska och då tycker jag att det finns en poäng i att vara konventionell och följa lagar och regler, och tänka efter före.

Genom att navigera mellan de två strömningarna anpassar sig Sörgården till den nya tiden och bygger ett jordbruk som fungerar på marknaden.

MELLANGÅRDEN - DEN STADSNÄRA ARRENDEGÅRDEN SOM INTE GICK I ARV

OVE, KERSTIN OCH JORDBRUKET

På Mellangården begrundar Ove och Kerstin tidens gång:

Ove: Ja, vi bar då definitivt förändrats.

Kerstin: Ja, vi bar definitivt! Vi bar blivit otroligt skrynkliga sen sist! (skratt)

Martina: (skratt)

Ove: (skratt) Ja det är ju så.

Kerstin: Ja, men vi är samma människor. Nej, kanske inte beller.

Ove: Förhoppningsvis.

Kerstin: Ja, men man förändras, intressena förändras också ja.

På Mellangården var under tidigt 1980-tal slaktsvinen i produktionscentrum och man brukade sammanlagt 91 hektar mark som arrenderades främst av Uppsala akademiförvaltning, men också av kyrkan och privatpersoner. I första hand odlade Ove och Kerstin foder, men också brödsäd och oljeväxter. De födde upp 300 slaktsvin per omgång, och hann med 2,5 omgångar per år i det då moderna svinstallet. Ove skötte om svin och jordbruk, medan Kerstin delade sin tid mellan jordbruk och arbete vid sjukhuset som bioanalytiker. Mest tid blev det på sjukhuset. Den agrara kvinnollen som nämndes tidigare angående Elisabeths sysslor på Sörgården kommer i ett nytt ljus i en intervju med Kerstin år 1981:

Traktorn körs trots allt fortfarande på Mellangården.

Den lokala rationaliseringen betyder att Ove och Kerstin kan bo kvar hemma på Mellangården.

Jag tycker om att jobba med jordbruket men jag tycker inte om att det jag gör är det minst kvalificerande. Det blev så att Ove gjorde allt sånt och jag fick bara göra småjobb. Det är nog vanligt (på familj jordbruken), fast många trivs nog med det. Men man känner sig som lite av en dräng, en liten passopp. Nu trivs jag med det, nu när jag har mitt eget.

Kerstin visste vilken roll kvinnor spelade i familj jordbruken, och hon var glad över att hon också hade en yrkesroll. Ett par år efter dokumentationen fick Kerstin en heltidsanställning, men hon var ändå med i jordbruket under semestrar och på fritiden.

Jordbruket snurrade på, och när 1990-talet kom påverkades gården varken av omställning 90 eller EU-inträdet nämnvärt. Vad som istället hade stor inverkan på produktionen var Oves allergi. Det var dammet inne hos grisarna som han utvecklade allergi för, och det blev till sist ohållbart att ha kvar dem. År 1999 gick den sista omgången till slakt. På slutet höll han andan medan han gick genom stallet:

Kerstin: Då så berättade han för mig, att då drog han några djupa andetag, innan han gick in. Vi hade ingång bär och så var det utgång i andra änden, så då höll han andan medan han gick runt och tittade liksom. 'Är det nån sjuk, är det nån som beböver...' (skratt). Ja, du sa att du gjorde så. Ove: Jo, men jag andades ut.

Bakom all förändring finns människorna och deras handlande. Ett handlande som påverkas av det som varit och är. På Mellangården var det Oves allergi som gjorde att de tog beslutet att sluta med grisproduktionen. Men Ove var inte ensam om att sluta med den. Antalet slaktsvin i Sverige nådde sin topp under slutet av 1980-talet, och har sedan dess dalat. Förklaringen ligger i att marknaden var mättad, och senare med EU-inträdet kom utländsk konkurrens.²⁹ Oves anledning, allergin, är alltså en helt annan anledning än vad som redovisas i statistiken. Individer är komplexa. Sällan går det att utröna en orsak till varför saker och ting blir som de blir, livet är vid sällsynta tillfällen svart eller vitt. Till exempel hade Kerstin och Ove tänkt ha ett suggstall och uppfödning av smågrisar på Mellangården. När de flyttade dit var tanken att bygga om det befintliga kostallet, men

måtten stämde inte, så därför blev det slaktsvin. På så vis påverkade det förflutna framtiden genom den fysiska miljön.

Spannmålsproduktionen fortsatte till 2007, med sista skörd 2006. Då brukade Mellangården 125 hektar. Kerstin gick i pension ganska tidigt, 2004, för att hon skulle kunna vara med på heltid under det sista året i jordbruket. Arrendet skulle nämligen gå ut våren 2006, men blev förlängt ett år. Att de slutade även med spannmålet berodde på att pensionsålder och arrendeavtalets slut sammanföll. Men det var främst det egna jordbruket som Ove tog pension från, han fortsatte fram till år 2012 att så åt andra i området. Då hade han sått i precis femtio år och sålde sårmaskinen. Maskiner och jordbruksredskap sålde han till grannar och genom annonser. "Det gick ganska lätt", inte heller var det emotionellt svårt för honom eftersom de inte är nostalgiska av sig – varken han eller Kerstin. Fortfarande, till dags datum, arbetar han dock vidare. Det handlar numer om "pensionärspass" enligt Ove. Han vill gärna vara med på banan trots att han är 78 år.

Ove gräver avloppsanläggningar under sommarhalvåret tillsammans med grannen Andreas. De har varsin firma men fakturerar varandra. Andreas är också närvarande i hemmet, han kommer in och dricker en kopp kaffe med Ove och Kerstin efter att han lämnat barnen vid bussen vid halv nio, och sedan åker de iväg och jobbar. Klockan tolv kommer de tillbaka till Kerstin som har lagat lunch ("inte lagat jämt. Ibland får dom bara, filmjolk eller. Ja, nåt lättare"). Hon fortsätter att "serva" som hon uttrycker det. När barnen sedan ska hämtas igen vid fyra avslutas arbetsdagen. Det är det här som är pensionärsasset, och även om Andreas inte är pensionär så passar det också honom bra. På vintern snöröjer Ove i egen firma. Då kan det bli tidiga mornar för både honom och Kerstin, de går upp vid tre–fyra-tiden. Ibland kan Kerstin behöva åka ut med bilen först och titta efter hur det ser ut innan Ove snöröjer och halkbekämpar. Det är en ganska lång runda på ungefär sex timmar. Även om sommaren sköter Ove en del kring vägarna. Han klipper grönytor, håller efter vägrenar och faller träd. Det är också lite underhåll och fix med byggnaderna som hyrs ut. Ove tycker att det är roligt att

få vara ute och träffa folk, det är något han saknade i jordbruket som till stor del var ett ensamarbete. Under några år försökte han och ett par grannar att samarbeta om tröskningen. Det var roligt att få jobba tillsammans, men det fungerade inte rent logistiskt. Eftersom de hade tre tröskor åt gången blev det för stora volymer som tog flera dagar att torka undan.

Ekonomi, faktureringen och bokföringen för Oves arbeten sköter Kerstin. Hon är mycket snabbare med datorn jämfört med Ove. Bokföringen skötte hon också 1981, men under en period lämnade de bort den. Hon serverar med lunch och annat som ska göras, likt hon gjort under alla år. Inte heller hon slutade tvärt att jobba i och med pensionen. Förutom att hon var med i jordbruket på heltid de där sista åren, startade hon eget företag. Hon åkte runt i landet och föreläste samt höll utbildningar om ett EKG-system vars instruktionsmanual hon skrivit under arbetslivet. Det var ganska sporadiska uppdrag berättar hon, men en bra avslutning på hennes yrkesliv. Mycket av hennes tid idag går till ideellt arbete: hon är aktiv i kyrkans besöksgrupp och sitter i styrelsen för Aktiespararnas lokalförening. Det senare tar ganska mycket tid eftersom hon är med och organiserar utbildningar, föreläsningar och studiebesök.

DEN UTEBLIVNA GENERATIONSVÄXLINGEN

På 1980-talet var det ganska självklart att någon av pojkarna skulle ta över driften på Mellangården. 17-åriga Christer sade sig inte vara intresserad, men 14-åriga Anders ville gärna. Han och pappa Ove pratade en del om det och framtiden. Som 24-åring år 1993 hade Anders dock börjat tveka. Han bodde fortfarande hemma på gården i lillstugan och hjälpte Ove och Kerstin i jordbruket, men hade ett annat jobb. Lönsamheten i jordbruket såg sämre ut och dessutom hade Ove åtminstone tio år kvar, enligt Anders. Och det blev aldrig något generationsskifte på gården. Anders berättar att han inte var tillräckligt intresserad av jordbruket för att ha det som försörjning:

Det var ju nåt som man funderade på väldigt mycket när man var mindre då om [man skulle] fortsätta som lantbrukare efter farsan. Lantbruket, man måste ju ta till sig det så att det blir en livsstil. Det måste ju bli absolut det

största intresset. Annars så är det svårt. Man måste ge 200% [...] Jag vet inte hur man ska förklara, men farsan bar haft någon slags energi. Ja, vissa bar sån där energi, men han bar haft sån enorm energi. För sitt yrke. Han bar ställt så böga krav på sig själv. Och det är inom allt! Det tekniska, det estetiska, ja allt måste vara nästintill perfekt.

För Anders var det inte möjligt att ha stora fritidsintressen som inte var kopplade till jordbruk, om han skulle ha tagit över. Hans stora motorintresse riskerade att stå tillbaka för tiden som lantbruket skulle kräva. Anders ansåg sig inte beredd att offra sitt intresse – mecka (Kerstin: ”jag brukar säga att han föddes med en skruvmejsel i banden”). Han ville ha fri tid att ägna sig åt sina intressen, en tid som inte finns i jordbruket där arbete och fritid flyter ihop. Synen på arbetet och tiden kommer vi att återkomma till i nästa kapitel. Här nöjer vi oss med att konstatera att bristen på fritid inom jordbruket spelade in för Anders vad gällde beslutet att ta över eller inte. Till slut blev det alltså inget övertagande av gården. Under 1980-talet sade sig Kerstin och även Ove (om än i mindre utsträckning) bli besvikna om ingen skulle ta över. Men idag är varken Kerstin eller Ove besvikna, de tycker liksom Anders att det måste finnas tillräckligt med intresse, annars blir det ändå inget bra.

Därmed inte sagt att Anders inte varit med i jordbruket. Det var där, hemma på gården, han började jobba. Sedan tog han jobb på en firma som hyr ut maskiner till byggsektorn. Både han och Ove tyckte att han behövde komma ut och se något annat än gården ett tag. Han är efter ett par avbrott kvar på samma företag idag. Genom jobbet lärde han sig elektromekanik, en kunskap som var mycket värdefull på gården. Slaktsvinsproduktionen var automatiserad redan på 1970-talet, och spannmålstorken krävde också en del teknisk kunskap. Anders räknade en gång antalet motorer till trettio stycken i lagården. Han hjälper fortfarande till med byggnader och traktorer idag. På gården finns en del maskiner kvar: en jordbrukstraktor, en grävlästare, en trädgårds-traktor med lastare, och slätterutrustning som Ove använder till vägrenar och grönytor.

Men även om Anders hade velat ta över gården är det inte säkert att det hade lyckats.

Lillstugan på Mellangården som Anders bodde i och som Christer med familj numer använder som fritidsbus.

Egentligen ville Mellangårdens Anders och Eva ha ett timrat bus, men kommunen beslutade annorlunda på inrådan av Upplandsmuseet. Med vridningen som museet föreslog ser de gårdsplanen från köket.

»Vad ska man säga, emellanåt så törstar man efter få skriva.« Anders på Mellangården.

Hade jag bestämt mig måste det ju ändå till ett arrendeskifte även fast farsan kan driva det och stå som arrendator. Då kan det bli: nej. Jag bar en skolkamrat till brorsan, nere i [byn] bär, han ville ju ta över efter föräldrarna. En universitetsgård. Och det var ju i slutet av 1980-talet. Det var blankt nej. Redan då så bade dom tänkt att den skulle slås ihop. Den var för liten. För universitetet dom vill ju ta ut så mycket arrende dom kan.

Det Anders berättar om står i stark kontrast mot Uppsala Akademiförvaltnings rykte under 1980-talet. Det var då en väl ansedd markägare som man var glad att arrendera av, mycket bättre än både kyrkan och privatpersoner enligt Ove 1981. Akademien kunde investera i gården, det var aldrig något krångel, och det var i princip säkert att arrendet kunde gå i arv. Att arrendera av universitetet betydde närapå att vara självägande. Men inte längre.

Strax innan millennieskiftet, när Ove och Kerstin fick köpa granngårdens lagård och loge av kyrkan, började de ana att Akademiförvaltningen inte ville utveckla Mellangården. Kerstin menar att Akademiförvaltningen, som granne, hade kunnat lagt sig i och stoppat köpet. En naturlig utveckling av Mellangården hade nämligen varit att slå ihop den med granngården – två gårdar som styckats upp av en tidigare större. Så småningom tog universitetet över jorden från granngården, och år 2003 fick Ove och Kerstin erbjudande om att köpa loss fastigheterna även på Mellangården. Det var ett förmånligt erbjudande som betydde att både de och Anders kunde bo kvar på gården trots att jordbruket och därmed arrendet upphörde. Granngårdens mark är idag hopslagen med Mellangårdens och brukas av en mjölkbonde på en tredje gård. Mjölkbonden har likt Ove och Kerstin fått köpa loss sitt bostadshus, vilket han antagligen är nöjd med eftersom han och frun är 60 år och utan barn – de står med andra ord utan självklar arvtagare till gården – men köpet ger också en fingervisning om vilken utveckling universitetet tänker sig. Enligt Anders finns det ett rykte om att Mellangårdens mark redan idag karttekniskt är skriven på en närliggande gård som vi kan kalla Ekogården, trots att den ännu inte tillhör den. Uppgiften är ett rykte och som sådan ska den inte tas för fakta.

Däremot illustrerar ryktet, oavsett sanningshalt, Anders bild av hur området kring Mellangården omstruktureras och förändras.

BYGGNADERNAS FÖRÄNDRING

På gården har maskinhallen flyttats, Anders och Evas hus har tillkommit och Kerstin och Ove har byggt en carport bredvid sitt garage på tomten. Det är egentligen det enda som har förändrats utvändigt på gården. Insidan är det annorlunda med. Från att ha varit byggnader för djur, grödor och liv, fungerar gårdens byggnader idag främst som förvaring. Redan innan Ove och Kerstin fick köpa loss Mellangårdens byggnader hade de gjort i ordning flera av dem och börjat hyra ut dem. Spannmålstorken hyrde Mjölkbonden av dem i nästan tio år.

Det har skett en hel del renovering av bostadshuset. Lillstugan som Anders och senare också sambon Eva bodde i renoverade Ove och Kerstin medan Anders låg i lumpen. I sitt hus renoverade de köket i mitten av 1990-talet, och nu har de gjort om det igen, och lagt in golvvärme. Både över- och nedervåningen i Ove och Kerstins hus renoverades efter att de köpt loss husen, men i omgångar.

EVA, ANDERS OCH Huset

Anders och sambon Evas hus stod klart 2011. Då hade de byggt på det i fem år. Tidigare stod maskinhallen där, hörn i hörn med det nybyggda huset, men den flyttades och eternittaket togs av. Anders och Ove gjorde det tillsammans. Anders och Eva köpte ytterväggarna och stommen till sitt hus, men gjorde resten själva. De jobbade på sina vanliga arbeten medan de byggde, så det tog sin tid. Men det var också bra eftersom kostnaderna kunde hållas nere, förutom stommen och väggarna blev det inga stora klumpsummor. De hade också tid att prova olika idéer. De kunde egentligen inte så mycket om snickeri innan, men har lärt sig otroligt mycket på vägen. Nu när huset är färdigt saknar de byggandet.

Kerstin beskriver Anders och Evas hus som gammaldags, och det är byggt med 1700-talsstil där det är möjligt. Eva har gillat 1700-talet sedan hon var liten. I ett hörn i köket står en provdocka med 1700-talskläder som Eva byter kläder på ibland: ”det

finns egentligen bara en stil för mig". Köket skulle bli väl primitivt med favoritseklet som avbild, så det har lite mer 1900-talsstil. Förutom den vanliga moderna spisen, sitter det en ny vedspis i köket, och på andra sidan muren i vardagsrummet en Byskeugn som kan beskrivas som en kamin med kakelugnsegenskaper. Bredvid den en bakugn. Muraren hade aldrig gjort någon bakugn tidigare, så det var roligt och lärorikt även för honom. De har lagt på tegelpannor från 1963 på taket. Anders och Eva tycker att det är synd att man slänger av tegeltak som det inte är något fel på, inte minst eftersom de har dessutom väldigt lång hållbarhet. Annat var det 1981 när Ove skulle lägga om taket på en gammal bod – svart korrigerad plåt fick ersätta takpannorna. Invändigt i huset sitter grålump-papp som bröstning, och endast oljefärg har använts, ingen plastfärg. De har lärt sig massor om gammal byggnadsteknik och byggnadsvård. Huset och bygget har kommit att betyda mycket för paret.

Säger husbygget något om samtiden? Gamla tekniker försvinner, men glöms inte helt bort. De sparas hos dem med specialintresse, vilka håller en hel rörelse av byggnadsvårdsintresserade igång. Ove och Kerstins ledstjärnor funktion och att snabbt få ordning på saker, till exempel genom att lägga plåttak istället för lerpannor, ifrågasätts av sonen och Eva genom deras husbygge. De har råd med nostalgi. De har tid för specialintresse.

ATT LOCKAS TILL LÖNEARBETET

För Anders fanns det försörjningsalternativ till jordbruket som lockade honom mer. Han ville jobba och han ville vara ledig från jobbet. Kanske spelade också den osäkra ekonomin en roll. Men poängen är att Anders inte var tvingad att börja lönearbete, han såg det helt enkelt som ett bättre alternativ. Det var själva kännedomen om lönearbetet som ändrade beslutslogiken för Anders. När etnologen Mats Hellspong 1968 skriver om jordbrukets nedläggning i Jokkmokks kommun under 1960-talet, handlar det om just detta, att nedläggningarna berodde på möjligheten till heltidsanställningar. Jordbruket i 1960-talets Jokkmokk fungerade visserligen som ett deltidjordbruk, där andra inkomstkällor var minst lika viktiga

eller viktigare, men vid nedläggningspunkten var det den expanderande arbetsmarknaden i andra sektorer som lockade den övertagande generationen. Det är samma önskan, att sälja sitt arbete i utbyte mot pengar och fritid som förenar Anders val att inte ta över gården med Jokkmokks nedläggningar under 1960-talet. Vilka konsekvenser får en sådan process, förutom de direkt lokala? Huvudsakligen handlar övergivandet av jordbruket om att överge möjligheten att överleva utanför marknaden. Mer om detta i avsnittet *Ingen gård är en ö*.

STRUKTURFÖRÄNDRING

Tidigare fanns fjorton enskilda gårdar i området. Idag är det tre stycken kvar, varav en är en liten 20-hektarsgård. Utöver de tre finns det någon mindre hästgård, vilket vanligtvis inte benämns jordbruk. Om tjugo år misstänker Anders att det bara är Ekogården kvar. I princip all mark brukas dock fortfarande, förutom fem–sex hektar blöt mulljord uppe på skogen, och all mark som golfbanan tar i anspråk. Den var tidigare en gård. Så gott som all mark som blivit till salu i området har universitetet köpt. De har mycket kapital och kan bjuda över det mesta. Det har lett till att en del som inte är i behov av pengarna vägrar att sälja till universitetet. Anders berättar:

Grannar som vill köpa upp jorden för att få lite större bar inte en chans mot universitetet, dom bjuder över allt. Dom bar blivit, fått ett rykte för det. Det finns ju en del jordägare som [...] bar baft det gott ställt och skrivit att dom säljer till vem som belst, men inte till universitetet. Och det är ganska illa när det blir så.

Ökande markpriser driver även upp arrendena, vilket betyder att lantbrukarna hela tiden måste hitta sätt för att bli bättre och lönsammare. Sedan 1980-talet har markpriserna gått upp, vilket beror på kapitaliseringen av jordbruksmark i allmänhet, och tätortsnära jordbruksmark i synnerhet.³⁰ Den tätortsnära jordbruksmarken är idag, och förväntas än mer bli, utsatt för exploatering under utbyggnaden av urbana områden, särskilt i högproduktiva slättbygder.³¹ Det driver upp priserna eftersom konkurrens om marken

För en utomstående betraktare är ägandestrukturen osynlig. Vem som odlar vilka åkrar vet bara den insatta. Mellangården.

är en förklaring till varför priserna ökar. Priserna ökar då det finns en förväntan på ökad årlig avkastning från marken. Men den avkastningen är idag till stor del bortkopplad från avkastningen från jordbruksproduktionen. Resultatet blir att det är svårare att köpa mark för den som är ny i branschen, men också för mindre jordbruk att köpa mer mark. Det är den som har råd som kan köpa. Akademiförvaltningen står knappast utanför utvecklingen. De kan öka sina inkomster genom att arrendera ut större enheter enligt Anders.

Ju större gårdar dom kan slå ibop, desto högre arrende kan dom ta ut. Så det är bara pengar som styr alltibopa. Och på så sätt så bar dom ju samtidigt slagit sönder dom bår små familjejordbruken. Det är väl en attack från två håll kan man väl säga, det är väl spannmålspriserna och köttpriserna, och jordägare.

NORRGÅRDEN – DET LILLA NEDLAGDA DELTIDJORDBRUKET I SKOGSBYGD

FRÅN KOR TILL GRÄVMASKIN

År 1981 var Norrgården en aktiv mjölkgård och valdes till studien som ett representativt exempel på en gård som snart skulle rationaliseras bort. På gården i fråga fanns det då dock inga planer på att lägga ner jordbruket även om man visste att den blivit i minsta laget. Däremot tyckte Bertil och Mary att det var dags att göra sig av med korna som hade bundit dem vid gården i så många år. De ville dock vänta till 1982, då de skulle kunna ta emot guldmedaljen ur kungens hand för prickfri leverans av mjölk i 28 år. Och så blev det.

Under tiden för undersökningen cirkulerade dock driften fortfarande kring 18 mjölkkor. Gården odlade 40 hektar åker och hade 35 hektar skog. Man ägde den mesta åkermarken, men arrenderade också en del. Odlingen bestod främst av fodersäd och vall, men ibland också vete för avsalu till Lantmännen. Bertil och Mary, Christers föräldrar, pratade inte så mycket med Christer och hans några år äldre syster Carina om frågan att överta gården. Men när Christer kom upp i övre tonåren hade han bestämt sig, han skulle ta över gården. Det hade aldrig varit en självklarhet, men med åren hade beslutet mognat.

En ny spannmålstork och verkstad byggdes på gården under 1983. År 1992 förklarade Bertil:

Det var ju för att Christer ville överta gården [...] han var 16 ungefär [...] men mycket intresserad av att fortsätta och han ville gärna bo där. Och det betydde att för att han skulle kunna ta sig fram ekonomiskt så byggde vi upp torken. Och det hjälptes han och jag åt med.

Verkstaden byggdes mycket för att Christer skulle "kunna hålla på med lite verkstadsjobb". Christer tog sedan över gården medan han gick en ettårig utbildning på naturbruksskolan. Först skrevs driften över på hans enskilda firma (år 1986), och några år senare köpte han fastigheten och maskinerna av sina föräldrar. I mjölkornas ställe hade de haft cirka 20 ungdjur fram till 1985. Men de gav inte tillräcklig inkomst och Christer ville inte skaffa några nya mjölkkor på grund av bundenheten de innebar. Därför köpte han istället en grävmaskin för att komplettera inkomsterna från spannmål och höproduktion. Det var mycket arbete i början och Christer jobbade så gott som heltid med att gräva, under perioder låg han borta i veckorna. När han kom hem fanns det alltid mer jobb på gården som han åkte ut till på kvällar och helger. Christer och Bertil skötte jordbruket tillsammans. När Christer och Maria sedan bytte hus med Bertil och Mary och flyttade till gården blev det bättre eftersom Christer åtminstone var hemma och jobbade. Då var det istället Bertil som åkte ut till gården – även om Christer var den som drev jordbruket, så var Bertil en stor del i det. Mary kom ut mer sällan, men Bertil var som en hustomte och dräng, alltid i närheten, men aldrig påträngande.

Christer provade något år att odla potatis på ett par hektar eftersom jorden passade bra till det. Men det blev ingen succé. Det var mycket sprutande med bekämpningsmedel och mycket jobb med odlingen, tid som togs från hans inkomstbringande grävjobb. I början av 1990-talet lät Christer en kompis få beta på gården. "Sedan övertog vi [fjåren] belt enkelt [...] för att hålla rent, dom var mycket effektiva med det", berättade Bertil 1992, så de fick vara kvar. Småningom utökades besättningen, vid sista slakten under 2000-talet var den 40 tackor stor. Christer säger att det hade med

omställningen att göra: ”för att visa upp liksom... nånting måste man ju ha när perioden är slut”. Det behövdes fler får för att Christer skulle slippa betala tillbaka delar av omställningsstödet. Även på Sörgården skaffade man får delvis på grund av Omställning 90 eftersom åkrarna skulle användas till extensivt bete. Under omställningen lades även mark på Norrgården i träda, år 1992 brukades bara 15 av 45 hektar.

Under 1990-talet började Christer snöröja, en kompletterande inkomst som alla tre gårdar har eller har haft. Fortfarande tuffade arbetet med gården på, höskörden rationaliserades med hårdpress och kastare. Detta trots Marias svåra gräsallergi som hon upptäckte när hon träffade Christer: ”när jag var nykär och åkte med Christer i traktorn då bamnade jag på akuten med syrgas”.

Någon gång mellan åren 1995 och 2000 köpte Christer en bit mark som han, och hans pappa före honom, hade arrenderat. Det var ett dödsbo med skulder, och Christer kunde av en tillfällighet köpa den för en bra peng av Kronofogden. Efter markköpet gick utvecklingen åt ett annat håll och jordbruket började få mindre betydelse på Norrgården.

I samma veva, år 1998 skedde en förändring som verkar vara mindre betydelsefull än köpet av gräv-maskinen, men som fick större konsekvenser. Christer tog då anställning istället för att vara egen. På den här tiden vad grävarbeten sällsynta på vintern, så han fortsatte ändå med snöröjningen. Han fick ledigt under vår- och höstbruk de första åren, men till slut gick det inte längre, det fanns ingen lönsamhet i jordbruket. Det blev tydligt att tid är pengar:

Christer: Och när det inte var någon lönsamhet på det längre, då gick det inte att fortsätta beller.

Maria: Det blir ju lite att byta pengar. Man är hemma från ett jobb för att utföra ett annat jobb.

Christer: [...] som inte ger tillräckligt för att kompensera upp det bela. Och då var det inget roligt längre.

År 2004 togs sista spannmålsskörden. Gården låg sedan i träda till 2008 när den började arrenderas ut till köttbonden Pelle. Christer vill hellre arrendera ut marken än sälja. Säljer man den förlorar man viss kontroll, ”det kan ju bli vad som helst. Dom kan ju plantera skog på den, om man säger så”. Samma år som sista skörden

togs slutade Christer även med snöröjningen. Det var delvis på grund av att maskinerna började bli dåliga. Skulle han fortsätta med snöröjningen så måste han ha nya grejer, men det är svårt att motivera ett köp bara för snöröjningens skull: ”det bängde ju ibop det också med jordbruket, då måste jag börja köpa maskiner, och jag kan inte köpa maskiner bara för snöröjningen. Och när jag inte ville satsa på jordbruket, då vart det slut [med snöröjningen] också. Så det bängde ju ibop”. Men Christer köpte ändå en traktor så småningom, men en med lastare som är bättre ”anpassad för vad jag håller på med nu. Jag måste ju ha nånting för å kunna ploga undan snön och slå vägkanter, å slå av, jag har ju slagit av åkern här bredvid lite grann”. Den gamla gödselspridaren använder han till att salta vägen med. Harven har han för att jämna till gårdsplanen och vägarna.

Idag är Christer anställd på heltid som gräv-maskinist, numer går det att gräva även på vintern. I hans firma finns bara skogen och markarrendet kvar.

TRÄDGÅRDSARBETE

Både Maria och Christer tycker om att pyssla i trädgården. Tomten har successivt blivit större efter att djuren försvunnit. Utan fåren har gräsmattan utökats och det är gräsklipparen som får hålla rent kring husen. Grävmaskinen har varit användbar för att göra i ordning gräsmattan, men också till trädfällning.

De försöker att återetablera en pil, och har planterat två kastanjer. De har också försökt med en ek, men den dog. Trädgården hade mycket körsbär förr, så skotten kommer upp här och var. De har ett päron-träd och ett äppelträd kvar, resten av äpplena är kapade eftersom yngsta sonen är väldigt allergisk mot äpplen. De har flyttat syrenbusken och gjort en portal. När de fick barn tyckte de att det var väl mycket trafik över lagårdsbacken så Christer byggde en väg som går på baksidan om lagården. Förrförra året köpte de ett växthus och satte upp. I det odlar Maria tomater, chili, och vindruvor.

Mjölken bämtas med tankbil och körs till Gävlortens mejeri, Norrgården augusti 1981. Foto: Iréne Flygare, Upplandsmuseet

Verkstaden på Norrgården.

Traktorn som används för underhåll och till böger grävaren som Norrgårdens Christer körde som egen.

Utökad gräsmatta på Norrgården.

Växtbus på Norrgården.

MER POLITIK; REGLERINGEN SOM FÖRSVANN

Maria och Christer berättade tidigare att arbetet blev ett medel för att utföra ett annat arbete och menade att det är en logik som inte går ihop, och därför avslutades arbetet på gården. På 1980-talet var det fortfarande en relativ självklarhet (även om den började ifrågasättas) att staten skulle reglera priserna åt bönderna så att det skulle vara lönsamt att vara jordbrukare. Jordbrukspolitiken hade sedan 1947 haft tre mål: inkomstmålet, effektivitetsmålet och produktionsmålet. Det innebar att jordbrukaren skulle ha en inkomst jämförbar med industriarbetarens och att jordbruket skulle bestå av rationella gårdar som kunde föda befolkningen i kris.³² Sörgårdens dåvarande brukare Olle sa 1981 att den svenska jordbrukspolitiken är den

mest avancerade jordbrukspolitiken i världen, den är genomtänkt, och jag ser mycket positivt på den. Man har klart för sig att jordbruket är en enbet. Vi jordbrukare har en ganska säker prisbild (genom jordbrukspolitiken) men vi vet aldrig vår ankastning. Alternativet vore att vi anpassades till världsmarknadens nivå, men då skulle vi få det väldigt svårt. Då skulle vi få både en osäker prisbild och prisrisker. Det är viktigare att kunna veta en långsiktig prisnivå än att göra klipp.

Idag är det istället den individuella gården som har ansvar för att den kan producera tillräckligt för att gå runt, och för att klara av framtida prissänkningar. Att marknadspriserna är osäkra ska jordbrukaren ta som ett tecken på att hen behöver effektivisera och förbereda sig för hårdare tider,³³ likt vilket annat företag som helst. Logiken är annorlunda mot 1980-talet, år 2019 ser man ingen anledning till att jordbruket ska ha framförhandlade priser med staten. Istället finns idag ett större krav på individens effektivitet och innovationskraft. Christer menar att den enda chansen för Norrgården att fortsätta som jordbruk är genom att nischas sig:

Martina: Hur tänker ni att ett idealjordbruk ser ut idag? Ni säger att den bär gården är alldeles för liten, till exempel. Christer: Ja, det har man inte funderat för mycket på men,

man lär nog upp mot 200 bektar alltid. Och då kan du inte leva heltid på det ändå. Man måste ändå ha inkomster på sidan av. Eller så har du kor då, 100, 200 kor då liksom för att kunna få det å gå runt.

Maria: Ja, eller rejält med skog. Nånting annat behövs ju.

Christer: Ja, då är det mycket skog då. Många bundra bektar till om man ska kunna leva helt och hållet på en fastighet. Alternativt då några specialodlingar, för det är ju en del som håller på med. Som inte bebövs så mycket mark. Men det vet jag inte vad det ska vara riktigt beller.

DELTIDSJORDBRUKET

Norrgården gick från att försörja en familj på två vuxna och två barn till att inte vara tillräcklig för att försörja ens en person på mindre än tio år. Men då slutade man också med korna som stod för huvuddelen av gårdens inkomster. Mångsyssleriet som präglar jordbruket både idag och historiskt var på 1980-talet inte lika utpräglat. Under en kort period kunde bönderna faktiskt till stor del syssla enbart med djurhållning och åkerbruk. Christer, till skillnad från Bertil och Mary, jobbade aldrig heltid i jordbruket, men försökte hitta vägar för att ändå ha kvar det. I årtal har bönder kompletterat åker- och djurproduktionen med andra inkomster: slöjd, tvättning, skogsarbete, dagsverken och andra tillfälliga jobb, för att nämna några. På Norrgården handlade det dock till slut inte om att komplettera, utan om att försörja jordbruket. Det blev ohållbart. Bidragande var förstås att Bertil inte längre kunde bidra med nämnvärd arbetsinsats och att Maria var allergisk och inte haft någon förutsättning att delta i arbetet; men det fanns ingen lönsamhet att tala om heller.

Idag är det återigen få förunnat att ha jordbruket som heltidssysselsättning. Av alla med fast sysselsättning i jordbruket arbetade 14% motsvarande heltid år 2016. Samma år hade närmare hälften av alla enskilda företagare en annan huvudsyssla, och ytterligare dryga 20% en bisyssla. Av partners till företagaren hade mer än hälften en huvudsyssla utanför lantbruket.³⁴

Anställd grävmaskinist. Norrgårdens Christer.

En särskild kultur?

NÄR ARBETETS MÅL FÖRÄNDRAS

I *Böndernas värld* skriver Jansson (Flygare) att "[f]ritid som begrepp har egentligen mycket lite med jordbruk att skaffa".³⁵ För den traditionella bonden, och 1980-talets folk på gårdarna, kretsade livet kring gården.³⁶ Det var där arbetet, familjen och hemmet fanns, tre enheter som hängde ihop vilket, tillsammans med arbetet med och i naturen, innebar att livsformen var särskild från andra livsformer i samhället. Föregående kapitel beskrev tre olika förändringsförlopp på gårdarna. Dessa har också inneburit en annan syn på världen, från gårdarnas folks sida. Folket på gårdarna är idag inte längre några traditionella bönder – men vad är de då? För att ta reda på det ska vi i det som följer ta del av deras tankar kring vad arbetet och fritiden, gården samt familjen betyder och hur de hänger ihop. Dessa tankegångar jämförs med det äldre materialet.

På 1980-talet sa Norrgårdens Bertil vid ett tillfälle att det kanske var bättre att Christer hittade ett annat yrke, eftersom det nog är bättre att ha ett annat jobb och jordbruket som hobby. Och hobby är precis vad gården har reducerats till idag:

Maria: Sen kan jag väl tycka att bela gården är Chisters stora bobby.

Christer: Ja, lite grann så är det ju det. Det är ju lite.

Martina: Underbålla?

Christer: Ja. Så att det är ju. Jag vet inte om jag håller på med så mycket annat.

Maria: Nej.

Christer: Än gården så. Det är bara. Ute på gården och. Ut och åka lite och.

Dialogen är svar på en fråga om fritidsintressen. Gården som var produktionsmedlet för försörjningen på Norrgården under 1980-talet, en plats för arbete, är alltså idag något att underhålla och sköta om – på fritiden. Ur vårt livsformsperspektiv (med idealformerna, det vill säga grova kategorier, av bonden, lönearbetaren och företagaren) blir det tydligt att när försörjningsformen förändras och när familjens

försörjning kommer från arbete utomgårds förändras också vad en gård är och betyder. En *anställning* innebär en förändring av de inom böndernas värld grumliga gränserna mellan arbete, hem och fritid. Om arbetet flyttas utomgårds blir gränserna tydligare och innebörden i vad arbete, hem och fritid betyder förändras eftersom arbetet har ett annat mål.³⁷ Inom jordbruket är målet med arbetet baserat på dels uppgifter, dels vad som blir producerat – det är utkomsten av själva arbetet som räknas, snarare än tiden som är målet i lönearbetet. Saken illustreras av 1980-talets brukare: "Vi ser mera till att jobbet blir utfört än till tiden och även mera till att det blir snyggt utfört än till inkomsten".³⁸ Som anställd lönearbetare är det antalet arbetade timmar som i första hand räknas, eftersom det är tiden som lönen grundas på. I och med att man tar en anställning, istället för att jobba för sig själv som bonde, baseras därmed arbetet på en annan logik: att sälja sitt arbete istället för att sälja sin produkt. Hemmets betydelse förändras i sådan mån att det inte längre är en plats för arbete, utan exklusivt för vila, rekreation och reproduktion – för fritid. Fritiden får större betydelse i den lönearbetande människans liv, det är en tid som betyder frihet att göra det man vill.

För att exemplifiera återvänder vi kort till Mellangårdens Anders som ville ha fritid – fri tid. Det var en anledning till att han inte ville ta över driften på gården. På ett tydligt sätt förklarar han hur hans arbetstider idag är annorlunda mot jordbrukets: "det bär bar ju varit ett jobb mellan sju och fyra. Det har varit väldigt, vad ska jag säga, statiska tider, men samtidigt så blir det svart på vitt. Det är morgon – fritid, jobb, sen går man hem – fritid".

I den livsform som bärs av den traditionella bonden flyter istället tiden ihop. Hen kan inte styra över arbetstiderna som lönearbetaren, istället gäller det att hugga i tills man blir färdig, ofta när alla andra är lediga. Genom att ha ett lönearbete säkerställer Anders att han får tid för andra saker. För Norrgårdens Christer betyder övergången till en anställning paradoxalt nog att det som brukade vara arbetet –

jordbruket och gården – har blivit en slags rekreation, för om han har tur får han köra lite traktor:

Christer: Sen bar jag hjälpt arrendatorn lite grann också men det är inte så mycket då. Lite grann så. Bara för å få köra lite. Abstinens.

Maria: För nöjes skull.

ARBETE OCH FRITID

ARBETE PÅ ARBETSTID OCH ARBETE PÅ FRITIDEN

Christer har dock en annan syn på skogsbruket än arbetet med gården. Trots att han är utbildad inom skogsbruk sköter han inte skogen själv eftersom det blir för dyrt, sett till alternativkostnaden. Det kostar för mycket att vara hemma från jobbet för att gå och röja, han är för långsam menar han. Lejd arbetskraft i skogen blir billigare än att avstå den egna lönen. Ett alternativ är att röja på helgen, men då finns annat att pyssla med – det är trots allt hans fritid. Skogen ses alltså fortfarande som en inkomstbringande produktionsgren på Norrgården, varför den måste skötas enligt ekonomisk logik. Eftersom den bringar inkomst sätts den i relation till lönearbetets inkomster, precis som jordbruket som lades ned sattes i relation till lönearbetet. Att köra åt arrendatorn eller att underhålla gårdens vägar ger ingen eller liten inkomst och klassas därmed inte längre som arbete, trots att det gjorde det på 1980-talet – det arbetet har till skillnad från arbetet i skogen blivit en fritidssyssla; hobby. Trots att Christer idag är lönearbetare eftersom hans tid mellan arbete och fritid är uppdelad, så bär han fortfarande på sätt och vis även den traditionella bondens livsform. Han fyller sin fria tid med andra arbeten: uppgiftsbaserade arbeten på gården, utan inkomst. Hade gården sålts och familjen flyttat hade antagligen övergången från traditionell bonde till lönearbetare blivit mer dramatisk. Men gården binder kvar Christer vid en livsform vars produktionsform han inte längre försörjer sig på. Och förutom dessa två livsformer skymtar dessutom företagaren i skogens ekonomiska logik; skogsbruket bör gå med vinst.

SKILLNADEN MELLAN FÖRETAGAREN OCH BONDEN

På Sörgården syns företagarens logik i Mats resonemang om den totala marken i jordbruksföretaget:

Vi är ju inte beredda att ta vilken mark som helst, utan det måste ju vara en bra mark, som det blir ett netto på. Eftersom vi har ju väldigt bra marker här. Och skulle vi gå in och arrendera eller om det skulle köpas mark som är sämre – det ju inte säkert att vi boppar på det. För då får vi ju totalt sett sämre netto.

Medan den traditionella bonden kan nöja sig med sin produktion som den ser ut, måste den kapitalistiska producenten ständigt se till att få tillräcklig vinst för att kunna göra nya investeringar som kan öka inkomsten. En traditionell bonde som tillfälligt råkar ut för en prissänkning på sina varor kan kompensera genom att arbeta hårdare, medan företagaren med anställda i en kapitalistisk produktion i samma situation inte kan sänka lönerna för arbetarna – därför kan en tillfällig prissänkning slå ut producenten. Inom den kapitalistiska produktionen måste därför företagaren ständigt effektivisera för att kunna konkurrera på marknaden till ett pris som ger möjlighet för att betala arbetare och råmaterial samtidigt som företaget genererar vinst. Det finns därmed en inbyggd tendens i systemet mot tillväxt, men också förändring eftersom effektiviseringen och konkurrenstrycket för med sig nya uppfinningar.³⁹ Sörgården ligger i ett område med många stora gårdar, vilket gör det svårt för dem att köpa mer mark – konkurrensen är hård. Men de är *beredda* på att köpa när rätt mark uppenbarar sig, både i tanken och i infrastrukturen; såväl den nya torken som stallet är överdimensionerade för dagens drift.

En historia som arrendatorn Pelle på Norrgården berättar om Bertil, Christers pappa, fungerar som kontrast. Pelle var avbytare på Norrgården under många år, och frågade Bertil vid ett tillfälle om han inte skulle utöka, han skulle ju få plats i lagården med fler kor. Då hade Bertil svarat att det var bra som det var – trots att det var under en tid när alla andra expanderade. Pelle säger att han tyckte att Bertil var klok och eftertänksam. Bertil visar här upp typexemplet

Arbetsuppgifterna tycks likna varandra, den stora skillnaden är hur arbetet är organiserat och vilket målet är. Norrgårdens Christer arbetar utomgårds.

av den traditionella bondens logik. Så länge arbetet ger familjen möjlighet att leva och man kan lägga undan en slant finns ingen anledning till att optimera produktionen, som man måste göra på Sörgården. Logiken verkar Christer fortfarande idag till viss del ha kvar, om man får tro Maria:

Maria: Men sen kan jag väl också säga att Christer är ju ingen affärsman, han är bonde i själ och hjärta, men du är ju inte så att du tänker ekonomiskt.

Christer: Jo, men inte tillräckligt kanske.

Maria: Men inte, nej. Du vill jobba.

Christer: Ja.

DEN MODERNA BONDEN

På Sörgården vill Pontus och Mats framhålla att lantbrukare faktiskt inte jobbar så mycket som folk tror. De menar att många andra branscher också är beroende av väder och vind och därför har sina säsonger.

Pontus: 'Är det inte väldigt mycket jobb?', får man väldigt många gånger höra.

Mats: Mm.

Pontus: Men det kanske är för att ibland, då på bösten när dom bar semester [...], slutet på sommarn, då jobbar vi.

Då kanske man ser det så liksom.

Mats: Nej, men bela sambället bar ju ändrat sig väldigt mycket angående reglerad arbetstid. Det är fortfarande väldigt många arbets kategorier som bar, oregelbunden arbetstid, det är det ju absolut då, men. Huvuddelen bar ju mer reglerad arbetstid, och då tycker man ju att det bär med lantbruk det känns ju jättejobbigt.

På Sörgården finns det möjlighet att reglera arbetstiden på gården eftersom det är flera personer som sköter driften. Här försöker de hålla sig till fem dagars arbetsvecka, klockan sju till fyra. Under helgerna turas Mats och Pontus om att ta hand om djuren. Det blir förstås längre dagar när det är säsong, vid sådd och skörd kör de oftast till elva, men det kan kompenseras av en del lite kortare arbetsdagar på vintern. Däremot var det ganska mycket jobb innan Johan anställdes.

Pontus och Mats påpekar likheterna som lantbruket har med andra branscher, snarare än skillnaderna, de vill särskilja sig från den traditionella bondens eviga

arbetande. De är moderna bönder som arbetar och sen har de fri tid: *"Det är väl som på de flesta arbetsplatserna. Ibland så får man lägga på ett kol extra, ibland är det lite lugnare"*.

Även om Pontus hade en annan avsikt med citatet ovan, att påpeka att jordbruket är som de flesta andra arbetsplatser, så säger han också något om samtiden som vi här ska dyka djupare i. Med glasögonen som de tre idealformerna utgör är det ett uppseendeväckande uttalande, även om det Pontus beskriver stämmer väl med verkligheten. Egentligen har lönearbetaren en tidbaserad logik eftersom arbetet är ett medel för målet fritid – därför säljer lönearbetaren sin arbetstid. Det är snarare den traditionella bonden som lägger på ett kol extra när det behövs, som väger familjens behov mot "slitet" som krävs för att möta dem.⁴⁰ I citatet anas därmed en sorts blandning av den traditionelle bonden och lönearbetaren. Bondens logik har pressats in i lönearbetarens livsform. Det räcker inte längre att arbeta för att nå målet om fritid, förutom fritiden har lönearbetet fått ett uppgiftsbaserat mål. Norrgårdens Maria berättar att under åren som ledde fram till år 2006 tog arbetet alltför mycket tid och energi. Att som lönearbetare leva för arbetet blir en logisk vurpa där arbetet tar tid från det levande: *"vi kan väl njuta av livet på ett annat sätt idag. Än vad vi kunde då. Då var det ju bara jobb, jobb, jobb. Bara fokuserade på jobb hela tiden. Det gör vi ju inte längre"*. Marias situation står i kontrast till Pontus och Mats. Även om de försöker att arbeta på lönearbetares vis, med fritid och arbetstid, så lever de som egenföretagaren, och till viss del den traditionella bonden eftersom för dem är det logiskt att leva för arbetet.

Pontus, som arbetat i näringslivet i många år, främst inom ett familjeföretag i en annan bransch, ser jordbruket som ett företag bland andra. Företagandet har en annan logik än lönearbetet:

Martina: För det är annars en stor skillnad, jag tänker [vad som är] typiskt för jordbrukaren och typiskt för den som bar ett nio-till-fem-jobb.

Pontus: Nej, men det är därför jag menar näringsliv som näringsliv, alltså, att vara jordbrukare är en del av näringslivet. Och egen företagare är ju samma sak oavsett om man bar en restaurang eller om man bar ett jordbruk.

*Egenföretagare räknar inte tiden, utan då jobbar man när det behövs. Att man kör på. Om man jobbar varje lördag och söndag i två månader så är det ju liksom inget man fun-
derar på. Utan det blir bara så. Så att jag skulle inte vilja
sätta något sådär, femtio procent dit eller så många timmar
dit, för att det fungerar inte så.*

*Martina: Nej, och den bär relationen till arbetet det är
något som du trivs med, gissar jag?*

Pontus: Absolut.

Martina: Vad är det du tycker om med det?

*Pontus: Nej, men det är ju friheten med det och att man
jobbar med sitt eget på nåt sätt.*

Martina: Mm.

*Pontus: Att man bygger nånting. Jag skulle vilja säga så, att
man är med och bygger nånting bela tiden.*

Den uppmärksamme läsaren kanske invänder här och menar att Pontus olika citat inte hänger ihop. Å ena sidan vill han framhålla att de inte jobbar så mycket och å andra sidan att de jobbar när det behövs. Men Pontus syn på arbetet måste förstås ur både ett historiskt perspektiv om lantbrukets professionalisering – han är inte en bonde som sliter, utan istället en företagare som sköter gården rationellt, likt andra företagare sköter sina verksamheter rationellt – samt ur företagarens och den traditionella bondens livsformer. Ur det senare perspektivet är det normalt att lägga på ett extra kol när det behövs, oavsett produktionsform. I livsformen som bärs av Maria däremot, lönearbetarens, är mentaliteten att man får lägga på ett kol ologisk, men väl förekommande.

SJÄLVSTÄNDIGHET – DEN TRADITIONELLE BONDENS INSTÄLLNING TILL ARBETE

Elisabeth på Sörgården arbetar halvtid utomgårds, men på distans eftersom kontoret ligger på annan ort. Hon jobbar mest i projektform, och med datorn som främsta arbetsredskap fungerar det bra att arbeta hemifrån (alltså samtidigt inomgårds!). Den andra halvan av hennes arbetstid går som bekant till olika sysslor på gården. En typisk dag går hon upp vid sex och släpper ut hundar och hästar så fort det blir ljus ute. Sedan äter hon och Pontus frukost och hon går ut i stallet klockan sju. Efter det lönearbetar hon oftast från 9–12, innan hon fodrar hästarna lunch. Men hon

är flexibel, och kan lika gärna göra jobbet på eftermiddagen och ta hand om gårdens sysslor på förmiddagen. Att arbete och hem sammanfaller betyder att Elisabeth kan sköta om hundarna och hästarna: ”det blir för mig livskvalitet”. Trots att Elisabeth inte är direkt involverad i åkerbruk och djurhållning, påminner hennes dagar till stor del om den traditionella bondens vardag. Hemmet och arbetet sammanfaller på gården, vilket betyder att också gränserna mellan hem, arbete och fritid suddas ut. För Elisabeth är arbetet visserligen lönearbete, men hon lägger upp tiden som hon vill vilket betyder att hästarna och hundarna, som inte är del av hennes arbete, finns närvarande under arbetsdagen.

Men det är inte bara den traditionella bondens vardag som Elisabeths dagar påminner om, de liknar även på sätt och vis den dåvarande brukarens, Olles, arbetsdagar. Olle som var djupt engagerad i jordbrukets Kooperation arbetade en del hemifrån, men reste också dit jordbrukssverige fanns. Elisabeth flyger ned till Skåne minst varannan vecka, och arbetar där hästarna och hästsvrige finns, på Solvalla, i Linköping, på Ultuna.

Elisabeth framhäver flexibiliteten i sitt arbete som något mycket positivt. Bönder och företagare brukar kalla det för frihet.⁴¹ Norrgårdens arrendator Pelle pratar om den i termer av att han kan åka iväg en sväng om han vill, bara djuren får mat. Norrgårdens Christer menar att friheten i att göra det man vill under dagen är något som han kan sakna när han nu är grävmaskinist istället för bonde.

Ofta är det just friheten som bönder framhåller som det bästa med yrket.⁴² Man bestämmer själv över vad som ska göras och när, men att arbeta uppgiftsbaserat snarare än tidsbaserat borde också ge en viss frihet från tidens konstanta bojar. Jag påstår inte att stress saknas inom jordbruket, varken då eller nu, tiden är alltid knapp under såväl vår- som höstbruk. Men när arbetet också är livet, är inte arbetet något som måste göras färdigt för att man ska få tid att leva. Iréne Flygare hänvisar i sin avhandling till Lennart Lundmark som ”anser att vår samtid betraktar tiden som en resurs, något vi kan fylla med aktiviteter som vi uppfattar som värdefulla”.⁴³ I det gamla bondesamhället var tiden relaterad till uppgifter, snarare än

Hundarna i bundgården bakom vad som tidigare var ett bönsbus på Sörgården.

“När jag bar dom hemma nu så blir det ju en dimension till. Dom ser ju när jag kommer ut genom dörren. Och dom vet att det är jag som kommer ut. Man får ett annat samspel med djuren när man umgås med dem dagligen” berättar Elisabet på Sörgården.

Sörgårdens stall är tomt och djuren på bete.

pengar. För Elisabeth som jobbar förtroendebaserat, halvtid, på distans och under de timmar det passar henne omvandlas även lönearbetet till uppgifter som ska göras; hon är inte längre lönearbetaren.

FRITIDENS INNEHÅLL

HÄSTARNAS ÅTERKOMST – SOM FRITIDSINTRESSE

Hästarnas återvändande är ett paradoxalt inslag i jordbruket. De har kommit tillbaka, men med en lägre status än de hade innan traktorns intåg. På en fråga om hästarnas roll idag svarar Sörgårdens Elisabeth att

[...] rollen i sambället är nog mer rekreation. Att man mår bra fysiskt. [...] Ja, man gör ju nånting som inte är datorer och sånt, utan man måste. Det är real life.

De är inte till för arbete, utan istället rekreation. Enligt Elisabeth ger de något till livet som försvinner med den gängse livsstilen – en relation med djur, ett ansvar.

Elisabeth: Ja, det är nog samspelet med djuren och, jag gillar ju kommunikationen med djuren. Och jag har ju ett stort allmänt djurintresse, det ju därför vi har bund också. Så jag tror att det är fascinerande på något vis. Det är både fascinerande att ta band om dom, och att rida dom tycker jag. Sen tycker jag också att det är en bra uppväxt för barnen att hålla på med djur, både hundar och hästar. Det är fostrande.

Martina: Så, så det var fostrande för dig när du växte upp, men också för dina barn? Menar du?

Elisabeth: Ja. Det tycker jag.

Martina: På vilket sätt?

Elisabeth: Det är varje dag, hela tiden. Det är tungt och det är mörkt. Och det är jobbigt fysiskt. Det är inte alltid roligt. Och man måste göra det fast det inte är kul. Och man har ansvar för ett levande djur som man inte kan ställa av en vecka när man åker på semester eller nånting. Det är ett stort ansvar. Men jag tycker också att det är nyttigt, för barnen, att vara med om det. Och också lära sig att tyda signalerna från ett djur, man måste också på nåt vis kunna leda djuren och göra det i samklang med dom. Så jag tycker att det är fostrande. Så jag är glad att mina barn har fått uppleva det.

På Sörgården har Elisabeth möjlighet att leva nära sina hästar. Hon har en ridbana som hon använder flera gånger i veckan. Innan de flyttade till Sörgården hade hon sina hästar uppstallade och åkte ut till dem fem gånger i veckan. Nu har hon dem nära, vilket ger en helt annan dimension i hästägandet:

Ja. För mig är det, väldigt mycket av mitt välbefinnande är ju det. Och, ja, det är som nu när jag sitter och jobbar så kan jag bara titta åt böger så ser jag bägge två ute i bagen. Så jag har ju också superkoll om dom blir sjuka. Eller om nånting inte stämmer, så ser jag det med en gång.

Både Pontus och Elisabeth understryker dock att hästarna är en ”ren bobbysak” som inte är en del av gårdens verksamhet. Runt år 1920 nådde antalet hästar i Sverige toppen med dryga 715 000 stycken. Häst och traktor användes länge parallellt, men under 1970-talet var hästarna nere på cirka 55 000 stycken.⁴⁴ Efter det har de ökat i antal, och idag finns drygt 350 000 hästar igen.⁴⁵ De flesta hästar, tre fjärdedelar, finns i tätort och tätortsnära landsbygd.⁴⁶

Friheten som Elisabeths arbete ger henne möjliggör en fritidssyssla som binder henne vid gården liksom djur alltid har bundit bönder vid sina gårdar. De har svårt att åka iväg på semester, inte så mycket för jordbruket – både Mats och Johan kan sköta det – utan snarare eftersom hästar och hundar behöver tillsyn. Hästarna som resultat av fritidens intåg har därmed, motsägelsefullt, inneburit en kontinuitet i bundenheten till gården.

FRITIDENS BETYDELSE PÅ MELLANGÅRDEN

År 1982 sa Mellangårdens Kerstin om sina arbetskamraters intressen: ”Dom pratar mycket om sina semestrar, det intresserar inte mig, fast det tror jag är deras brist på annan sysselsättning, att jämt vilja resa iväg och så”. Även om Kerstin arbetade utanför hushållet var hon fortfarande en stor del i jordbruket på Mellangården. Semester tog hon när det var dags för vårbruk, och hon hjälpte bland mycket annat till med grisarnas veckotaliga vägning. Trots utomgårdsarbetet levde hon fortfarande till stor del enligt den traditionella bondens logik – semester var inget hon då förstod tjustningen i. Men tiden har gått och livsstilen har förändrats på

Mellangården. Redan när de hade grisarna kvar kunde de göra korta resor och låta någon av sönerna ha hand om grisarna, och när djuren försvunnit har resorna blivit längre. Kerstin och Ove har sett stora delar av världen och tycker mycket om att resa. De har besökt Grönland, Kuba, Borneo, Nya Zeeland och åkt transsibiriska järnvägen till Peking. Numer föredrar de dock husbilen som tar dem på dagsturer om somrarna, men också till släkt i Norrbotten och ut i Europa. Husbilen gör det enkelt att hälsa på folk när man kan bo för sig själv. Och den innebär en frihet – man kan åka var man vill, och hur långt man vill. De har ett par som de kommer bra överens med som de har rest mycket tillsammans med.

Eva och Anders å andra sidan, är inte så intresserade av att resa. De trivs bäst hemma, och vill helst inte vara borta längre än en vecka. Mycket av deras gemensamma intressen handlar om det som varit. Förutom några motorcyklar har de två A-Fordar som Anders skruvar med. De brukar ta en semestertur med en av bilarna på sommaren. De är med i flera historiska motorsällskap och åker på träffar. Där brukar de dra ned medelåldern, då de flesta andra medlemmarna är pensionerade. Intresset för det gamla betyder också att de årligen åker på loppisar och marknader.

Anders: Vi gillar det som är gammalt. Huset vart ju färdigt, och jag brukar säga det, det vart så tomt ett vakuum efter att vi blev färdiga med buset.

Eva: Vi var tvungna att ha nånting.

Anders: Ja, nåt som fortsätter inspirera.

Eva: Avkoppling också. För det var ju dom bär åren, det var väldigt, det var full rulle liksom.

Anders: Ja, vi byggde ju på fritiden.

Eva: Ja, vi bade inte någon fritid.

Frågan här är väl om husbygget var arbete eller fritid, om Anders och Eva för en period levde som lönearbetare utan fritid, eller om de arbetade på fritiden likt den traditionella bonden?

GÅRDEN

KULTURHISTORIA

För den traditionella bonden är gården ett produktionsmedel, den är ett redskap och en plats för livsmedelsproduktion. Så var det under 1980-talet när gårdarna producerade fläsk, mjölk, nöt, hö och spannmål. Idag är gården inte längre ett produktionsmedel på Norrgården och på Mellangården är den enda driften uthyrning av ekonomibyggnaderna, vilket inbringar en inkomst även om "produktionen" ser annorlunda ut. På Sörgården fortsätter gården i allra högsta grad att vara ett medel för produktion. Men den är också kultur och historia:

Pontus: Går dom [byggnaderna] att använda så är vi rädda om dom, och underbåller. Vi river ju inte i onödan.

Martina: Så ni har inte kvar nåt bara för att det är gammalt?

Mats: Jo, det får man väl lov att säga.

Pontus: Dom bär röda magasinen bär i allén som du såg, dom fyller egentligen ingen funktion idag. Men det tillhör ju liksom lite av kulturen och historien bär. Så dom är vi lite rädda om. Men det är bara kostnader. Men, det får man väl ta ibland när det ligger på såna saker som inte är så stora. Det är ju lite färg och lite tegelpannor.

Mats: Nej, det är ju inte så att vi har kvar gamla bus som står och förfaller, utan då får man ju riva dom då förstås.

Men annars så, det är ju ett antal av dom bär busen som vi inte använder, så är det ju.

På Norrgården har man samma utgångspunkt, att restaurera, men inte samma ekonomiska förutsättningar.

Maria: Nu brottas vi väl med den bär gammelkåken. Hur man ska göra med den. Ska man riva den, eller ska man göra nånting med den? Men det är ju så stora pengar.

Cbrister: Och det ger ingenting tillbaka, så. Det är för nöjes skull, men lägga ner hundra tusen för nöjes skull, det är i det bär sammanbanget till ingen nytta.

Maria: Samtidigt så ger den ju gården karaktär.

Martina: Det är det gamla mangårdsbuset?

Cbrister: Ja. Så att det är. Jag vet inte, vad man kan göra åt det riktigt men. Man måste väl börja göra någonting snart

*Allén och de två magasinerna på
Sörgården.*

*Den gamla mangårdsbyggnaden på
Norrgården.*

*På Sörgården berättar Elisabeth
att lekstugan är ett gammalt dass.
Herrskapet bade en sida och
arbetarna en annan.*

om det ska stå kvar så att.

Maria: Ja, i alla fall taket.

Christer: Taket börjar bli dåligt på det.

Det gamla mangårdshuset som Christer och Maria diskuterar brukade hyras ut till sommargäster. Idag är hyresgästerna borta och det börjar bli dags att renovera huset, men frågan är om man vill lägga pengar på ett hus där ingen bor. Bertil och Mary resonerade liknande, men 1981 var vikten vid funktion större än idag. Vilka effekter får det att man bevarar byggnader på gården? Kanske måste man vända på frågan, vad betyder det att Sörgårdens trädgårdsmästarbostad är borta, och att den gamla parken idag blivit en skogsdunge? Traditionens, historiens och kulturens spår blir inte längre synliga i landskapet, och gården kunde ha varit vilken som helst. Men det är det inte, det är en gård från 1600-talet, och genom att bevara det som varit syns historiens brukares livsform i gården. Den gamla byggnaden med sina två flyglar, allén, de små orkidéerna som vittnar om att det funnits en park, påvisar att det är en särskild livsform som levat här, storbonden.⁴⁷ Tas byggnader som inte används bort förenklas arbetet på gården eftersom det blir mindre att underhålla, men det är viktigare att bevara än att få mindre arbete, vilket också syns i Norrgårdens exempel med huset som de kallar gammelmåken. Även om de tycker att det känns onödigt att lägga så mycket pengar på något som inte används, funderar Maria och Christer ändå på hur de ska göra. En restaurering som bevarar är ett sätt att inte glömma. I Mellangårdens Anders och Evas fall bevaras gammaldags byggnadsvård i deras hus men också i deras kunskap. Men det är också ett sätt att leva i det gamla, i lantcharmen, som Anders beskriver miljön på gården. Lantcharmen vittnar om det som varit och kanske exotifierar ordet landsbygdens miljö, det som är ovanligt i urbaniseringens tid. Annat var det på 1980-talet, då hade man *”inte råd att vara romantisk på landet”* enligt Kerstin angående vedspisen som de rev ut när de flyttade till Mellangården.

Markernas och gårdens typ bidrar också till om och hur kultur(histori)en upprätthålls eftersom de påverkar vilka aktiviteter som kan utföras på gården. På Sörgården utgör jakten ett sådant exempel. Den

dåvarande ägaren Olle, hade varje år en stor jakt för inbjudna gäster. Dagens ägare Pontus, och också affärskollegan Mats, har stort jaktintresse varför traditionen av att bjuda in till jakt på Sörgården på sätt och vis fortgår, det är helt enkelt sådana marker som passar för jakt.

INVESTERING

I avsnittet om hur akademiförvaltningen köpt gårdar i Mellangårdens bygd har vi sett att en gård också är en investering. Här finns en förändring i vad en gård är, sedan 1980-talet har den blivit viktigare som just investering. Även om Christer bara brukade sin mors föräldragård i något enstaka år tycker de på Norrgården inte att köpet var värdelöst. Dels på grund av emotionella skäl, gården har varit i släkten i elva generationer nu, men också eftersom det är bra mark.

Christer: Det genererar ju lite pengar i alla fall. Det gör det ju. Och mark är ju aldrig fel att ha. Det behåller ju värdet.

Maria: Nej. Men där är det ju ganska så bra priser på marken tror jag, för där är det så många bästgårdar som vill ha mark.

Ur ett markperspektiv blir det tydligt att en gård är något man investerar pengar i, som vi har sett för att öka produktionen, men den är också en ekonomisk trygghet. I enlighet med den traditionella bondens logik byggdes gården upp för att säkra framtiden för nästa generation.⁴⁸ Det var ett sätt för föräldrarna att göra investeringar för barnens framtida nytta. Gårdens mark har gått från att främst vara något som kan trygga försörjningen till att bli något att tjäna pengar på, vilket både akademiförvaltningens agerande visar, och Norrgårdens Maria och Christer samtals om att marken är bra att ha när köpvilliga hästägare ökar dess värde.

NÅGOT ATT SKÖTA OM

Gården är inte bara en strikt ekonomisk investering eller ett produktionsmedel, den är också något att sköta om. Det är en plats som påminner om traditionen, historien och kulturen, det gemensamma och familjens, sedan långt tillbaka men också kort tillbaka.

Hjortar på Sörgårdens ägor.

Det här är något man måste förhålla sig till när taket håller på att rasa ihop på ett gammalt hus. Att renovera, sköta om och vårda är ett sätt förvalta en gård och att bry sig om den. Norrgårdens Christer sköter om gården på samma sätt som Bertil skötte om den, för att man *ska* göra det, det tillhör den traditionelle bondens ideologi.⁴⁹ Och just det här med att bry sig om går igen i ett citat ur intervjun med Sörgårdens Olle 1992:

...så mer och mer börjar man se på det långsiktiga... skogen är ju mycket roligare... Och nu se tillbaka från -65... och dom skogsåtgärder man har gjort, vad det har haft för effekt, så ger det en tillfredsställelse på nåt sätt... att den här planteringen har jag dragit upp och den ser ju bra ut... det där långsiktiga blir roligare ju äldre man blir tydligen. Det är väl det här med att man vill lämna nåt äreminne kvar efter sig.

Idag går Mellangårdens Ove i samma tankar. Det enda han ångrar är att han aldrig skaffade någon skog. Han hade velat äga lite skog att pyssla om, att sköta och se växa.

Den stora skillnaden jämfört med 1980-talet är egentligen inte vårdandet och skötandet av gården i sig, utan att funktionaliteten var långt mycket viktigare än estetik och bevarande förr samt renoveringstakten som varit hög på gårdarna. Funktionaliteten är fortfarande viktig, men draget av bevarande finns närvarande på alla gårdar.

Gården är således mer än ett hus att bo i. Det är en plats som förankrar informanterna i tiden. Norrgårdens Maria jämför med hur det var på Bertils och Marys tid, då hemmet var öppet och gästfriheten stor. De vill försöka bevara den öppenheten berättar hon. När samma familj bor kvar på gården skapas värden som förs vidare från generation till generation. Och om den förra generationen är borta finns de fortfarande där. Även om släktband saknas vill Sörgårdens folk bevara den gamla kulturen och historien. På så vis är förfäderna synliga i byggnader och i landskapet, de finns kvar i tankarna. De nuvarande brukarna blir ihopkopplade med de tidigare.

Sammanfattningsvis är gården ett produktionsmedel, en investering, något att sköta om och vårda,

något som förankrar i tiden, men det är också en fast punkt i tillvaron, ett hem som är ens eget, mitt, vårt.

FAMILJEN

LÄNKTANKEN SOM KONTINUITET

Med förändringar i vad arbete, fritid och gård betyder förändras också synen på familjen, bland annat eftersom den traditionella bonden arbetar för att kunna lämna över något till nästa generation. Ungefär samtidigt som Norrgårdens Christer köpte gården och maskinerna av sina föräldrar började Mary och Bertil att leta efter ett hus att flytta till. De hade inte bråttom, tanken var att de skulle bo kvar på gården ett tag till, men de hittade snabbt ett hus i den närliggande byn. För att finansiera köpet styckades bostadshuset på Marys utarrenderade föräldragård bort och såldes. Ingen ville ändå bo där eftersom det var på andra sidan länsgränsen, vilket betyder att kommun- och landstingstillhörighet blir annorlunda och avstånden längre. Byggnaderna var dessutom i dåligt skick. Eftersom husköpet kom tidigare än väntat fick Christer flytta in i det nya huset tills det blev dags för de äldre att flytta från gården. Ungefär samtidigt träffade Christer Maria, och hon kom snabbt att flytta in i huset med honom. Efter en tid bytte Christer och Maria hus med Bertil och Mary.

I den traditionelle bondens livsform är familjen viktig. Många vittnar om att man gärna vill att gården ska stanna i familjen.⁵⁰ Christer kunde köpa gården eftersom hans syster ville just det, och gick därmed gärna med på att låta Christer köpa den till ett pris han hade råd med, under marknadsvärdet. En förklaring till hennes önskan är att hos den traditionelle bonden är gården, familjen och kontinuiteten viktigare än pengar.

För att säkerställa kontinuiteten finns olika strategier. Mary och Bertil ville flytta från gården för att minimera risken för osämja: *”vi ansåg inte att vi skulle bo ibop så... även om det hade varit i bättre skick... dom bör leva sitt liv och få ta ansvar för det... för bor man så tätt inpå så blir det nog lite svårt att [få det att] gå bra”* (1992). Även Bertils föräldrar flyttade från gården när han och Mary tog över. Men det har också varit vanligt att den äldre

generationen bor kvar på gården,⁵¹ så som i Mellangårdens fall. Där betyder möjligheten Ove och Kerstin fick, att köpa gården, att de kan bo kvar, vilket också sonen Anders kunde göra. Idag är det ovanligt att bo i samma hus eller på samma gård som sina föräldrar och svärföräldrar, men i livsformen som bärs av den traditionella bonden är det inget märkvärdigt. Den som tar över gården får i många fall även ta hand om föräldrarna som flyttar ut i något mindre hus. Kerstin och Ove har planer på att bygga ännu ett hus på gården åt sig själva så att äldsta sonen Christer med familj kan flytta in i deras hus. Då får de hela familjen samlad på gården.

I den traditionella jordbrukarens livsform finns en länktanke⁵² som innebär att den nuvarande brukaren är en länk i en lång kedja av generationer, bakåt och framåt i tiden. Hen har gården till läns, och har därmed ett ansvar att lämna den till nästa generation i gott skick. Medan Mellangården på många sätt är den gård som blivit minst gård av de tre – utan mark och produktion – så är länktanken kanske starkast här även om den inte gäller jordbruket utan snarare platsen. Agrarhistorikern Britt Liljewall menar att förändring är tätt sammankopplad med tradition. Tittar man noga, syns de traditionella mönstren jämte de nya. Hennes hypotes är att människan är bättre rustad för förändring om hen samtidigt har tryggheten i det gamla. Kanske är det enklare för Mellangårdens folk att ge upp jordbruket när länktanken är intakt?

Även på Sörgården var det vid övertagandet mer värt för syskonen att gården fortfarande fanns i familjen än att de fick kontanta medel. Det var billigare för den dåvarande brukaren Olle att arrendera snarare än köpa loss gården, en överenskommelse som syskonen länge gick med på.

A. V. Chayanov, en rysk sociolog och ekonom, menade att familj jordbruket fungerade cykliskt på så vis att generation ett arbetade ett helt liv på sin gård för att bygga upp något som skulle kunna lämnas över till nästa generation. Resultatet av ett livs arbete var då tillräckligt för att kunna delas på en syskonskara. Generation två började på en liten gård som på nytt kunde byggas upp och delas på nästa generation. I dagens mått mätt är jordbruk som delas upp sällan tillräckligt stora för att kunna drivas vidare. Ska jord-

bruket överleva måste det tas över av *en* brukare. Idag har det som delas upp istället omvandlats till tomter på två av våra gårdar. Anders bygger sitt hus på Mellangården, och Kerstin och Ove har en tanke om ett nytt hus på gården. På Sörgården finns ett antal avstyckade tomter från Olles tid. Hans dotter har byggt ett hus på en av dessa, och några av Olles syskon bor på avstyckade tomter. Länktanken finns närvarande på gårdarna, främst på Mellangården som delar gården mellan generationerna, men också på Sörgården där den nya generationen åtminstone lever kvar på marken som den tidigare lämnade över.

GENERATIONSVÄXLING - SJÄLVKLARHETEN SOM BLEV ETT VAL

Länktanken är inte bara en tankefigur utan också en reell företeelse, den mest kritiska tiden i familj jordbrukets utveckling: generationsväxlingen. Den kan innebära nyinvesteringar, till exempel som på Norrgården där en verkstad och tork byggdes. Barnen till brukarna är nästa länk i kedjan, och det blir därför meningsfullt att fortsätta att investera i gårdens verksamhet när man vet att ens barn kommer att fortsätta driften. Men växlingen kan också innebära att jordbruk läggs ned.⁵³

På Norrgården skedde en lyckad generationsväxling, men på Sörgården och Mellangården blev det ingen. Vi har sett att bondens livsform inte lockade Mellangårdens Anders tillräckligt, men kanske fanns också andra faktorer som spelade in. På 1980-talet oroade sig Kerstin över att ingen av pojkarne skulle komma in i jordbruket tillräckligt fort, att de skulle få lov att börja jobba utomgårds eftersom Ove var så pass ung. Det skulle i så fall leda till att de skaffade sig andra karriärer – hon tänkte med andra ord på tajmingen. På Sörgården var det tal om att dottern skulle ta över, men i intervjun 1992 menar hon att om hennes pappa inte kan få någon lönsamhet i gården så är det *”bara larvigt att tro att jag kan få det att gå runt”*. Att frågan om att ta över eller inte kom upp handlade kanske till viss del om att dottern aldrig fullt socialiserades in i jordbruket och dess livsform, hon bodde mestadels hos sin mor i stan och kunde likt Anders överväga sina möjligheter. Hon menade 1992 att

Båda generationer på Mellangården. Kerstin har bakat till fikat.

det går inte att försöka banka sig fram bara för att övriga släkten tycker att man borde ställa upp för nånting som han då, farfar, bar jobbat för. Det ställer jag inte upp på, och offerar hela livet på att gå och gneta... utan det får lov att finnas en rimlig chans till att leva normalt, annars får det lov att vara. Det går säkert att hitta nån lösning, till exempel att man arrenderar ut...

På dagens Sörgården har driften bara varit igång i tre år, varför Pontus menar att han inte tänker så mycket på en eventuell generationsväxling:

Pontus: Dom är roade och lyssnar och dom är med och så. Men jag tycker att intresset, det är lite tidigt liksom att se om dom är intresserade av att ta över [...]. I den åldern så är man ganska sökande och vill prova, och det tycker jag att man ska göra. Så att man bittar det man själv känner för. Men dom trivs ju väldigt bra här. Och tycker att det är fantastiskt, och är gärna med om man är ute och så där. Med djuren eller ja, kör.

Martina: Det är inget som du tänker på?

Pontus: Nej, jag gör faktiskt inte det. Utan det är sånt som får ge sig. Dom ska ju hålla på med det dom vill. Dom ska inte känna sig tvungna att göra nånting. Tycker jag. Men nu är det ju så att, ja, den äldsta ska väl kanske börja plugga på universitetet i böst, men dom är ju fortfarande i gymnasieåldern, och då är man ju kanske inte riktigt på det hela klar med vad man vill göra. Eller vad säger du? (skratt)

Martina: Nej, jag vet inte om man nånsin blir klar med det.

Pontus: Nej, precis. Och det kan ju ta ändringar liksom det gjort för mig också.

För Pontus likt andra⁵⁴ är det viktigt att framhäva att generationsväxlingen ska vara ett fritt val. Och idag är det nog i större utsträckning ett faktiskt fritt val till skillnad mot 1980-talet, då det till viss del var annorlunda på våra gårdar. Det fanns en större förhoppning om att gården skulle gå i arv, och barnen var också i större utsträckning socialiserade in i yrket, både på våra gårdar och andra.⁵⁵ På 1980-talet hjälpte alla barn på gårdarna till i olika utsträckning. På Norrgården körde 14-åriga Christer gärna harven efter skolan, på Mellangården hjälpte främst Anders men även Christer (något motvilligt) till med både grisar

och åkerbruk. Iréne Jansson (Flygare) skriver 1984: "Barnens arbetskraft har en utjämnande effekt under arbetsintensiva toppar. De hjälper till i torken, kör sädeskärror, kör välten, hjälper till med djur osv."⁵⁶ Redan då framhävde föräldrarna det fria valet, men var tydliga med att de ändå förväntade sig att något av barnen skulle ta över.

Idag innebär den kommande generationsväxlingen ett litet hopp för Norrgårdens Christer:

Maria: Ibland så tror jag att du boppas på att dom vill odla. Men det kommer dom aldrig att göra Christer.

Christer: Nej, det tror inte jag beller att dom kommer att göra.

Maria: Nej.

Christer: Så är det.

Maria: Men det kan du ju inte säga, för vi odlar ju inte beller.

Christer: Nej, jag vet (skratt). Men det bade ju varit roligt!

Maria: Mm. Så du får hjälpa till.

Christer: Ja, jo, det var mest det (skratt).

Och skulle någon av pojarna vilja ta över och bo kvar, så bävar Maria inför hur den ena ska kunna lösa ut den andra. Många är historierna om bråk om pengar, och kanske blir det värre i en tid där markpriserna gått upp.

MAN OCH FRU, DÅ OCH NU

Eftersom arbetet i den traditionella bondens livsform är nära sammankopplat med hemmet och familjen bygger också arbetet på en speciell organisation i familjen. Den organiseringen är djupt sammankopplad med föreställningar om vad vem bör göra. Sysslor har traditionellt delats upp efter ålder och kön, och så var det även på 1980-talet. På Norrgården hade Bertil ansvar för åker- och skogsbruk och Mary hade huvudansvar för hemmet. Djurhållningen hjälptes de åt med, och där möttes även åkerns sfär med hemmets – foder från skörden blev till mjölk och kött som förädlades i köket. Medan Bertils sysslor bidrog med inkomster, verkade Marys sysslor besparande och uppehållande. Norrgården sköttes som en integrerad enhet där hushåll och hem fungerade både som en del av, och i symbios med, jordbruket som var

försörjningen. Sedan kvinnornas arbete utomgårds fått större betydelse har inte bara vilket arbete som utförs förändrats, utan också arbetsuppdelningen i hemmet på Norrgården. Idag är hemmet skilt från försörjningen, och det blir därför inom hemmet som arbetssysslorna får delas upp. Trots att Maria har störst ansvar för hemmet, är Christer långt mer delaktig än hans far var. De sköter tvätten tillsammans, Maria lagar mat, men Christer diskar. Christer dammsuger, men ibland inte tillräckligt bra enligt Maria som går och efterstädar. Maria har störst ansvar, men samtidigt har Christer mer ansvar för arbetet utomhus.

Etnologen Lone Rahbek Christiansen har skrivit om en annan livsform än de tidigare nämnda, husmoderns, där målet är att ha trevligt och umgås med familjen, medan hushållsarbetet är medlet för att uppnå det. Hon menar att det är viktigt för husmodern att även mannen har familjegemenskapen som mål, eftersom det gör hushållsarbetet värdefullt. Båda makar bidrar på olika sätt till familjens upprätthållande, genom reproduktivt hushållsarbete å ena sidan och inkomstbringande lönearbete å andra sidan. Så länge husmodern når sitt mål, umgänge med familjen när mannen kommer hem från lönearbetet och hennes hushållssysslor är gjorda, trivs hon. Men kommer inte mannen hem på kvällen och helgen när hon inte sitt mål och förvandlas till vad Rahbek Christiansen beskriver som en "serviceanrättning" – hon gör ett arbete utan att nå sitt mål. Eftersom båda makar på Norrgården har lönearbete utomgårds, måste arbetet i hemmet delas upp mellan dem. Annars blir Maria en serviceanrättning, och missnöjd med sin tillvaro.

På Sörgården har Pontus som mål bygga upp något, det är därför han inte räknar hur många timmar han lägger på arbetet – ibland arbetar han mer och ibland mindre, huvudsaken är att han skapar något. Arbetet med gård och jordbruk är både mål och medel. För Elisabeth verkar målet vara att ha en livsstil som tillåter henne att vara nära djuren och naturen, för henne blir hemmet och arbetet därför ett medel för att uppnå en sådan tillvaro. Makarna har alltså olika mål, men de är kompatibla. Elisabeth har störst ansvar för hemmets sysslor, men betyder det att hon känner sig som en "serviceanrättning"? Jag får inte

det intrycket. Uppdelningen i vardagen, och Pontus djupare involvering i jordbruket handlar snarare om de olika målen – att bygga upp något å ena sidan ("*Pontus har alltid nya projekt*" berättar Elisabeth) och att få tid för djur och natur å andra sidan. På 1980-talets Mellangård å andra sidan, hade Kerstin ett intresse för åkerbruket, men i den traditionella bondens ideologi var det självklart att det var hennes man som skulle göra de mest kvalificerade sysslorna. Resultatet blev att Kerstin satsade på sin karriär istället. Hennes mål var att förverkliga sig själv, och det kunde hon inte göra genom att gå hemma på gården och göra de mindre kvalificerade sysslorna.

Vad är kvinna och man, make och maka för dagens folk på gårdarna? Fortfarande förknippas främst kvinnan med hemmets sfär. Men att ensam ha ansvar för hemmet är för den lönearbetande kvinnan inte meningsfullt i samma grad som för maken i den traditionella bondens livsform, som Mary exemplifierar. Det tar tid från den lönearbetande kvinnans fritid. Dessutom visar studier att könsrollerna i jordbruket förändras bland yngre personer. Det är mer självklart för unga tjejer att vara drivande på sin egen gård, även om vissa gamla mönster hänger kvar.⁵⁷ Än en gång går Britt Liljewalls tradition och nytänkande bredvid varandra. Kanske har det kvinnliga lönearbetet bidragit till att ifrågasätta organiseringen även inom jordbruket.⁵⁸

EN FÖRÄNDRAD LIVSFORM – NYA SJÄLVKLARHETER

Kanske handlar skiftet i graden av hur egentligt fritt valet att ta över var och är, till stor del om hur det idag finns en större variation i jordbrukarens livsform. Det är inte längre bara den traditionella bonden som bor på Sveriges lantbruk, det är snarare en mix av Lönearbetaren, Företagaren och Den traditionella bonden.⁵⁹ Vi ska här gå djupare in på vad en livsform faktiskt innebär. Det är ett kultursystem av värderingar, som har en egen ideologi som håller

människorna på plats i livsformen genom att ge dem en speciell bild av världen, genom att föreskriva vad som är självklart och riktigt och genom att framställa idealer för det goda liv(sförlopp)et. Den föreskriver ganska enkelt människornas uppfattning av deras egna

handlingsmöjligheter genom att forma deras tankebanor och medvetenhet. Varje människa kommer därför att uppfatta sitt sätt att leva på (eller det ideal som hen tillskrivs) som det naturliga och riktiga.⁶⁰

På Norrgården har vi tydligt sett att Christer bär den traditionella bondens ideologi, han tänker att det goda livet finns på gården. Men Mellangårdens Anders goda liv fanns inte i jordbruket. När livsformerna spås ut och blandas blir generationsväxlingen en osäkerhet snarare än en självklarhet. Det kulturella systemet av värderingar kommer inifrån, men dessa hänger ihop med livsformers yttre villkor⁶¹ – i vilken utsträckning livsformen ges möjligheter av det omgivande samhället – vilka vi sett har förändrats med politiken sedan 1980-talet. Om inte det är ekonomiskt möjligt att vara jordbrukare på en liten gård, spelar det ingen roll om man bär på bondens traditionella livsform.

Att bondens livsform idag inte förs över till nästa generation betyder att färre barn socialiseras in sina föräldrars yrken. En stor kontrast mellan den traditionella bondens och lönearbetarens livsform är nämligen att barnen inte är med i arbetet när det flyttas utomgårds. Varken 10-åringen på Norrgården eller 15-åringen på Sörgården är med och lär sig om barnskötarens yrke eller hur hästavelsprojekt går till. Tanken blir idag absurd. När Mellangårdens Christer och Anders intervjuades på 1980-talet menade de att de lärt sig att ta ansvar genom att vara med i arbetet på gården, och också genom att känna förväntningarna om att de skulle ta över gården. När de förväntningarna och ansvaret idag inte finns, vad betyder det? Att barnen blir utlämnade till sig själva att hitta sin väg? Att de måste hitta andra sätt att träna upp sin ansvarskänsla, till exempel genom att ha hästar?

Mitt material kan inte svara på varför Norrgården inte lyckades fortsätta medan Sörgården gjorde det, eftersom det är svårt att veta vilka faktorer som faktiskt varit avgörande. Människor är komplexa och har ofta många anledningar och motiv till sina handlingar. Likaså är det vanskligt att lita till minnet eftersom det både kan vara tomt och fyllt av efterkonstruktioner. Men genom att kontrastera Sörgårdens kapitalistiska logik med den traditionella

bondens på Norrgården belyses en bland många faktorer som påverkar gårdarna. För ska man klara sig på marknaden måste man kunna konkurrera, för att konkurrera måste man kunna utvecklas, och för att utvecklas behöver man kapital vilket man får genom att med Marias ord ”*tänka ekonomiskt*”, ett tankesätt som hon menar inte är så utpräglat hos dem på Norrgården.

Flygare avslutar skriften som samlar den förra dokumentationen med orden: ”Kort sagt: det existerar fortfarande en klart avgränsbar bondekultur”.⁶² Det här kapitlet visar att kulturen inte längre är lika avgränsbar, och därmed kanske inte heller lika självklar för barnen som växer upp i jordbruket. Om hem, arbete och fritid blir mer separerade från varandra, skiljer sig inte levnadsformen från andra yrkens, och att vara jordbrukare blir enklare utbytbart mot att vara snickare eller konsult. Men helt svartvitt är det inte, lantbruket erbjuder fortfarande en speciell arbetsmiljö med uppgifter som baseras på naturens villkor. Och även om det drivs modernt i aktiebolag så är de positiva sidorna med yrket desamma som allt som oftast; att jobba nära naturen och friheten i arbetet.⁶³ Sörgårdens Mats förklarar:

Ja, men det bästa det är väl friheten. Tror jag. Det är få dagar som någon annan bestämmer åt oss vad vi ska göra. Och sen tror jag också att just den bär tillfredsställelsen att vi jobbar hela tiden mot ett slut, att vi blir färdiga med nånting. Tycker jag också är ganska tillfredsställande. Jag jobbade som konsult förut åt lantbrukare och det bara malde på hela tiden. Med att framförallt jaga pengar och jaga debiteringsprocent och... Det liksom, var aldrig slut.

Två generationer på Norrgården.

Ingen gård är en ö

Vad är det då för värld våra gårdar existerar i? I det här avsnittet presenteras och diskuteras några av de yttre omständigheter och villkor som gårdarnas folk måste förhålla sig till. Varför saker blir som de blir beror sällan enbart på den enskilda människans, eller hushållets, vilja och förmåga. Saker blir som de blir, väl ibland av slump eller stark vilja, men också beroende av andra människors handlande. Därtill kommer sociala, politiska, kulturella och ekonomiska strukturer och villkor som sätter gränser för vad som är möjligt. Att just de föreliggande villkoren bland så många andra är uppmärksammade beror på att de visar på skillnader mot 1980-talets omvärld, och på att ämnena kommit upp under intervjuerna med dagens folk på gårdarna.

ATT FÅ DET ATT GÅ IHOP

KLÄMMAN

En friare marknad både i Sverige och globalt, ökade kostnader för insatsmedel som till exempel maskiner, konstgödsel med mera, samt varukedjor där konsumenten har övertaget, gör att jordbrukaren hamnar i en "klämma" mellan inkomsten från sin produkt och kostnaden för att framställa den.⁶⁴ Klämman är en metafor för hur jordbrukaren pressas från vardera håll; inkomster som minskar och kostnader som ökar. För att komma ur klämman finns olika strategier. En är att investera i driften för att skala upp produktionen och en annan att lämna jordbruket. Ytterligare alternativ är att satsa på flera produktionsgrenar, till exempel genom turism, mathantverk eller upplevelser, eller att nischas sig med en ovanlig produkt. Idag är klämman kännbar globalt, både bland bönder i Europa och i fattigare länder världen över,⁶⁵ och det var den som klämde ut Norrgården ur produktion.

MENTAL OCH EKONOMISK OMSTÄLLNING

Men EU:s jordbruksstöd då? Borde inte de ge marginaler? EU:s jordbrukspolitik liknade från början Sveriges tre mål.⁶⁶ Den handlade också om produktionsmål, att säkra befolkningens behov av mat, om

skälig inkomst, rimliga konsumentpriser och en stabil marknad. Men precis som i Sverige slog överproduktionen mot EU och även den politiken har ändrat form. Idag står EU:s jordbrukspolitik främst på två ben, det första är direktstödet som beräknas på antal hektar och djur. Lantbrukaren har krav på sig att leva upp till vissa villkor, men stödet är aldrig kopplat till produktionsmängd. I direktstödet finns också andra stödmöjligheter som syftar till att strukturera om lantbruket, till exempel stöd till unga lantbrukare. Det andra är landsbygdsprogrammet som ger stöd till bland annat investeringar och miljöåtgärder – men programmet vänder sig till hela landsbygden, inte bara jordbrukare.⁶⁷ Förutom dessa två har också EU möjlighet till marknadsintervention om priserna blir för låga, det vill säga, EU kan köpa upp bulk av vissa livsmedel för att stabilisera priset på den europeiska marknaden.⁶⁸

Den stora skillnaden mellan 1980-talet och idag är alltså att stödet är kopplat till producenten, snarare än varan. EU:s stöd ger en viss marginal till europeiskt jordbruk, men idag är jordbrukarna beroende av marknadspriser. Bidraget täcker alltså vissa utgifter men går priserna ned eller skörden blir dålig måste marginalerna vara så stora som möjligt. EU kan påverka marknaden med ett minimipris, men på en europeisk marknad är det dyrt att producera mat i Sverige. Vi har höga krav på djurvelfärd och högre skatter än andra länder, vilket gör att det kostar mer att producera här än i andra europeiska länder.

För att öka marginalen har många överlevande lantbruk fokuserat på att producera mycket med liten input genom att utöka antalet hektar och använda ny, effektiv teknologi som rationaliserar bort mänskligt arbete. Sörgården är idag en modern, relativt stor, rationell gård där det finns kapital att investera för att satsa på, och öka, produktionen. Den tyske sociologen Karl Marx är kanske mest känd för sina politiska idéer, men hans klassiska formel som beskriver hur kapitalistisk ekonomi fungerar kan nog de flesta idag enas om, oavsett politisk färg. P–V–P betyder att Pengar går till Vara vidare till Pengar plus profit.

Formeln beskriver hur kapital omvandlas och växer genom att sättas i arbete. Tillväxten, det vill säga profiten, kan sedan användas för att investera i nyare teknik och mer mark, vilket enligt formeln borde resultera i mer profit. Så här har de flesta företag fungerat länge, men jordbruket har haft det lite annorlunda. Iréne Jansson (Flygare) skriver 1984:

Industrialismen och den kapitalistiska marknadsekonomi betydde på sikt ett sammanbrott för flertalet av de enkla varuproducenterna. Skräddaren blev t.ex. arbetare i textilindustrin. Denna utveckling borde rimligen även ha drabbat jordbruket. Hushållet som produktionsenhet borde ha brutits ned till förmån för en industriell arbetsorganisation med kapitalägare och anställda lönearbetare. Så blev emellertid inte fallet, utan merparten av livsmedelsproduktionen sker fortfarande inom familj jordbrukets ram. Att så är fallet bör tyda på att det finns sega strukturer som bjuder motstånd.⁶⁹

Det är fler än Flygare som menar att jordbruket är och har varit väsensskilt mot andra produktionsområden.⁷⁰ Men idag har de sega strukturer som Flygare beskriver i större utsträckning luckrats upp. Många jordbruk är visserligen fortfarande en familjeaffär, men idag måste jordbrukarna förhålla sig till en europeisk och global marknad. Med ökande konkurrens blir det nödvändigt att ständigt göra nya investeringar som kan effektivisera driften, för att hålla nere priset på varan man säljer. Det är en främmande logik för den traditionella bonden. För hen är det viktigast att upprätthålla det liv familjen lever (livsformen), vilket betyder att man inte nödvändigtvis producerar för full kapacitet, såvida det inte krävs för överlevnad. På så vis skiljer den traditionella bondens produktion sig mot den kapitalistiska produktionen i vilken det är mervärdet, profiten, som är det viktigaste.⁷¹

Hur kan det vara möjligt att driva ett företag utan att sträva efter vinst och optimering, frågar sig kanske läsaren. Och är det inte så att dagens lantbrukare som försöker få vinst också, liksom den traditionelle, gör det för att behålla livet som dennes familj lever? Skillnaden ligger i att den traditionella bonden inte är tvingad att växa och att hen har en annan grundstrategi för att skapa marginaler. Hen mobiliserar

arbetskraft i familjen, konsumerar mindre och producerar så mycket av sin egen mat som möjligt.

SJÄLVFÖRSÖRJNINGEN OCH VALFRIHETEN

FRÅN MATKÄLLARE TILL LIVSMEDELSBUTIK

Jordbruket hade under början av 1900-talet en hög grad av självreproduktion: tyger vävdes och ull spans, hus byggdes av skogens virke, såpa tillverkades av björkaska och livsmedel förädlades – lite kontanter behövdes eftersom lite behövdes köpas in. Under 1980-talet var många av dessa sysslor utlejade på andra, material och expertis köptes istället, liksom idag. Däremot hade alla tre gårdar fortfarande en relativt hög grad av självförsörjning vad gäller livsmedel. Alla tre odlade potatis på en bit av åkern och grönsaker i trädgården. Idag finns väldigt lite odling för husbehov kvar. På Norrgården har man förutom lite örter det nyinköpta växthuset. Sörgårdens Mats odlar hemma i sin trädgård: morötter, lök och örter; tomater och gurka i växthus. Men potatisen har han slutat med. Det kan tyckas vara en bagatell, men det idag icke-existerande självhushållet på gårdarna markerar en principiell förändring.

”Dom som odlar morötter, potatis, i stor skala i Sverige, dom bar ju lärt sig att lagra det, åt oss”. Mats minns sin barndoms jordkällare och menar att på grund av teknologins utveckling behöver gemene man inte lagra hemma längre. Han och Pontus verkar inte se Mats trädgårdsodling som självförsörjning, det är ett ord som är reserverat för medias skönmålning av matproduktion, ett *”Walt Disney-perspektiv”*:

Pontus: Bonde söker fru och så, dom går ju aldrig på djupet, eller det skrapas på ytan bara, och då får man den bilden litegrann. Att det blir så puttenuttigt, men det är det ju inte.

Mats: Ja, det skönmålas ju, speciellt i Mandelmann. Men dom är ju otroligt populära så att det kanske finns då en önskan hos många att kanske bli mer självförsörjande. Det tror jag det gör. Men det är ju inte lantbruk, tycker vi då.

För Mats och Pontus är det en fråga om antingen eller – produktion *eller* självhushållning. Men på 1980-talet fick både produktion och självförsörjning plats

på de tre gårdarna. På 1980-talet började Norrgårdens Marys arbetsdag hos korna på morgonen, sedan var hon i hemmet med reproduktiva uppgifter: städning, lappning, förädlade mjölk till fil och grädde, odlade grönsaker, gjorde korb och sylta, lagade mat och bakade. På eftermiddagen var det återigen dags att gå ut till korna. De hade också en slaktare som kom och slaktade åt dem på gården. Då fick bondmorän stå i köket och dona, men ”*tarmarna tar jag inte reda på, det köper jag, men bjärta, lever och sånt tar jag reda på*” (Mary 1981). Bertil menade att de sparade mycket pengar genom självhushållningen, den bidrog med andra ord fortfarande till hushållets ekonomi.

Trädgårdsodlandet som norm märks i hur Mellangårdens Kerstin pratar om saken 1981, hon hade bara ett land som var ”*otroligt litet*”.

Det är nog lite underligt om man inte har land, det tror jag nog det anses. Man behöver ju bara komma hem till mina föräldrar som har ett jättelant fast dom har börjat sen dom slutade som bönder [...] Dom säger inget [om Kerstins land], men [vad] dom tycker det vet man ju aldrig. Men det bryr jag mig inte om.

Potatis hade de dock på en åkerbit. Det enda ätliga i dagens trädgård är äpplen, rabarber och aroniabär. När jag frågar Ove och Kerstin om de har någon typ av trädgårdsodling skämtar Ove:

Ove: Vi odlar aroniabär.

Kerstin: (skratt)

Martina: Vadå för nåt sa du?

Ove: Aroniabär.

Kerstin: Nej, odlar vi inte! Vi har en bäck.

Ove: Ja, vi odlar i bäcken.

Bären går att köpa torkade i affären, det är ett så kallat ”superbär”, därav Ove skämtande. De, liksom Mats, räknar inte bären som någon självförsörjning. Detta trots att Kerstin kokar marmelad och sylt på dem.

DET FRIA VALET SOM FÖRDRIVER

Den principiella skillnaden som självförsörjningens icke-existens utgör är att gårdarna idag så gott som helt och hållet är beroende av marknaden för att överleva.⁷²

Gårdarnas folk tar det för självklart att de måste köpa sin mat för att överleva, och att de måste sälja sina produkter eller sitt arbete för att överleva. I en sådan situation har man inget val när det gäller att sträva efter att optimera sin vinst eller inte. Det här är inget som någon har blivit tvingad till, utan precis som Mellangårdens Anders valde att lönearbeta istället för att jordbruka, har folket slutat att försörja sig genom att producera *sin egen* mat. Det har varit ett val som varit fritt, men omgivningen och de samhälleliga och ekonomiska villkoren har påverkat. Det är svårt att välja att producera sin egen mat när alternativet är lönsammare. Det gäller såväl trädgårdsodlingen och Marys förädling, som Anders val att lönearbeta istället för att bruka jorden. I materialet illustreras hur man sedan 1980-talet har gett upp trädgårdsodlingen, och när den nu börjar komma tillbaka är det som ett fritidsintresse – riktig mat producerar bönderna och den köper vi i affären.

År 2015 uppgick livsmedelskonsumtionen i Sverige till 12% av hushållets utgifter, medan samma siffra år 1980 var en dryg femtedel, trots att vi köper mer och exklusivare mat samt mer förädlad mat idag.⁷³ Marknaden har alltså blivit större, i och med att den erbjuder mer varor till fler, samtidigt som maten har blivit billigare⁷⁴ vilket föreslår en förklaring till varför man väljer att sluta odla för självförsörjning.

Norrgårdens Maria städar och lagar mat i samma kök som Mary gjorde på 1980-talet, men en viktig skillnad är att hon idag också jobbar utomgårds som barnskötare. När nu både hon och Christer arbetar finns inte samma tid till självhushållningen som Mary hade. Det egna arbetet är dessutom för dyrt, det är billigare att köpa än att själv göra, om alternativkostnaden är lönen som uteblir. Att det ser ut så här speglar också jordbruket självt. De låga matpriserna är en följd av jordbrukets förändrade villkor. Med konkurrens från hela Europas marknad har konsumentpriserna på livsmedel pressats ned till en konsumenternas och storföretagens marknad.⁷⁵

I ett växelspel mellan marknadspriser och människors val blir det alltså billigare och enklare att köpa livsmedel medan kunskapen om hur livsmedelsproduktion praktiskt går till glesas ur. Här återkommer vi igen till den så länge självklara generations-

Matkällaren på Norrgården bebövs inte längre.

Rabarber – en av få ätbara plantor på Mellangården.

växlingen – från far och mor till (oftast) son och (ibland) dotter. En del menar att jordbruket är i en kris vad gäller generationsväxlingen, av olika anledningar varav vi har tittat på flera av dem. Det handlar delvis om pris–kostnadsklämman, inflationen i markpriser, en förändrad arbetsmarknad och jordbrukspolitik samt ökade individualistiska värderingar.⁷⁶ Som vi har sett tillhör generationsväxlingen den traditionella bondens livsform: gården är själva produktionsmedlet som familjen äger, och det bör stanna inom familjen.⁷⁷ Iréne Jansson (Flygare) skriver 1984:

Genom att växa upp på ett jordbruk, leva mitt i det ständigt pågående arbetet och successivt själv få bli delaktig i detta präglas den enskilde av bestämda värderingar, begrepp och föreställningsmallar. När man sedan blir vuxen är det inte enbart en fråga om att välja yrke utan ett mer komplext val. Väljer man att bli bonde innebär det att man kan hålla kvar en invand begreppsapparat. Man väljer då ett liv där arbetet, bostaden, umgänget med familj och barn representerar samma sfär. Allt detta är kopplat till varann i en organisk enhet. Väljer man som bondbarn att inte bli bonde så måste man välja bort en bit av sig själv, som kulturvarelse.⁷⁸

När den traditionella bonden blir alltmer sällsynt till fördel för andra livsformer riskerar även generationsväxlingarna att bli alltmer sällsynta.

MELLAN BYGDEN OCH STADEN

GÅRDAR I BEFOLKNINGSBYGD

I bygden kring Norrgården har en annan typ av generationsväxling skett. Den gäller invånarna i husen. Den äldre generationen har flyttat ut och en yngre in, en del från bygden, andra inte. Förr bodde många av Christers släktingar i området, men nu finns bara en kvar med koppling till Norrgården. På åttiotalet flyttade familjerna ifrån bygden, en efter en, men nu har till och med de tidigare sommarstugorna blivit permanentboenden, och det är mycket barn. Det är fler bofasta än när Christer var liten, kanske till och med fler än när Bertil var liten. Enligt Christer och Maria är det inte bara själva människorna som har

bytts ut, utan också bygdegemenskapen som har förändrats under senare år. Idag beskriver Christer och Maria en god sammanhållning och de har flera hushåll som de kan räkna med vid eventuella problem. Det kan verka tvunget när man bor på landsbygden, en bit från centralorten, men det är inget att ta för givet. Maria känner till en by där alla är osams med och avundsjuka på alla.

Är situationen kring Norrgården överraskande? Har landsbygden gått från avfolkning till ”påfolkning”? Kan det stämma? Landsbygdsbefolkningen har minskat i förhållande till befolkningen i staden, det är en långvarig trend som pågått sedan industrialiseringens början. Det är alltså inte märkligt att landsbygden idag förknippas med nedläggning, stagnering och tradition i kontrast mot stadens innovationskraft, tillväxt och modernitet. Människan tycker om att kategorisera. Men det är inte riktigt så enkelt. Faktum är att det har skett en inflyttning till landsbygd som ligger i pendlingsavstånd till Sveriges större städer,⁷⁹ i vilken Norrgården ingår. Och staden dränerar inte längre landsbygden på folk, inflyttningen från landsbygd till stad står enbart för 10% av befolkningsökningen i de större städerna. Istället flyttar fler från glesbygd till närmsta tätort. Det är mönster som inte alltid syns eftersom landsbygden har fastnat i kategorien av Den andra.⁸⁰ Att beskriva landsbygden som Den andra i förhållande till staden är hämtat ur genusteorier där kvinnan beskrivs som den underordnade och den som inte är mannen.⁸¹ Syftet är att blottlägga vad som är åsikt och ideologi å ena sidan och vad som faktiskt är verklighet: kvinnan *är* inte underordnad mannen, utan *anses eller beskrivs* vara det.

Också Mellangården och Sörgården ligger inom pendlingsavstånd till en tätort, men mycket närmare staden än Norrgården. Kring Mellangården byggs det mycket nytt. På grannfastigheten byggs just nu 80 villor. Också på flera andra håll, på liknande sätt: många villor på samma plats, på samma gång. Ove och Kerstin umgås inte med de nyinflyttade:

Ove: Nej, det är mera stadsbor.

Kerstin: Nej, dom har sitt eget område där uppe.

Ove: Stadsboende människor som flyttar ut, som är vana vid lägenbetsboende.

Kerstin: Ja, det skulle jag tro. Dom flesta är nog såna. Dom bar liksom inget behov av att, nej.

På Mellangården tycker man att det är lite si och så med bygdegemenskapen. Förr arrangerades en årlig höstfest i bygdegården, men det var länge sedan nu. På 1980-talet var det knyt två gånger om året. Att det minskat tror Kerstin och Ove delvis beror på att bygdekulturen förändrats efter att så många flyttat ut från stan. Men det beror också på närheten till stan. Många åker dit och går på kurser och annat. Längre bort från stan tycker Ove och Kerstin att det finns en mer levande landsbygd med mer bygdeengagemang.

Även om många vill flytta till landsbygden för att ha just boendet där, är pendlingen till stan utbredd, där arbete och diverse fritidsaktiviteter finns. Geografen Erik Westholm skriver:

Det är en djupgående förändring att den lokala miljön där människor lever sitt vardagsliv betyder allt mindre för alltfler av invånarna. Fler får också sin vardag uppdelad på olika platser, inte minst genom att pendlingen ökar. Landsbygden och stadens människor lever nu mer liknande liv och de sociala skillnaderna är på många sätt större mellan centrum och förort inom staden än mellan stad och land; samma kunskaper, samma tv-kanaler och kulturinflenser, samma varor att konsumera och samma resmål på semestern. Produktion och konsumtion sker i långväga utbyten. Våra landsbygder har blivit tätt sammanvävda med resten av världen.⁸²

Citatet belyser hur den livsformsförändring som sker inom jordbruket inte sker isolerat. I hela samhället pågår en "sammanvävning".

Sörgårdens Elisabeth syn på bygden visar ett mönster som påminner om de andra två gårdarnas:

Så det finns ju absolut en bygd som ändå är levande. Det är mycket barnfamiljer bär. Jag upplever inte att det är ett avfolkningsområde på nåt vis. Inte alls. [...] det är lätt för oss att byra ut bostäder och så. [...] Många unga familjer bor gärna på landet. Och om man bar djur och. Det är ändå så pass nära in till stan.

Martina: Mm.

Elisabeth: Enköping är ju nära, du vet vi bar både Strängnäs,

Eskilstuna, Södertälje. Sen bar vi Västerås, Sala, Uppsala. Stockholm. Så det finns många möjligheter till arbete inom närområdet faktiskt. Inom en timme bort.

Elisabeth lägger vikt vid att man gärna vill bo på landet, men också att närheten till tätorter gör bygden attraktiv att bo i. Vad har då bygdens av- eller inflyttning med jordbruket att göra? Landsbygden är det rum där jordbruket traditionellt har funnits och fortfarande finns. Omvänt var och är också jordbruket centralt för landsbygden. Det är jordbruket som historiskt format landskapet och även människorna, socialt. Fortfarande är många av landsbygdens människor organiserade efter dåtidens gårdar, och på samma sätt bildar nutidens gårdar strukturer på landsbygden att hänga upp det sociala på, en slags "bottenväv",⁸³ något jag själv upplevt under min uppväxt i en by i Dalarna.⁸⁴ Det är människorna som bildar väven av nätverk, och vilka som ingår beror också på vilka som finns till hands.

UMGÄNGE I LANDSBYGD

Att hela livet levs i stan och att stadsbons och bybons liv ser likadana ut kan dock nyanseras. På Norrgården berättade ju Maria och Christer om den nya goda bygdegemenskapen. De har två stycken i byn som håller igång ett umgänge på sju hus, ibland åtta. Tillsammans har de grillkvällar, äter julgröt, och träffas för mat och kaffe. Längre tillbaka, när det var lite annat folk som bodde i gårdarna hade de kräftska varje år på en loge. I bygden kring Mellangården finns en sovande bygdegårdsförening och kyrkan som ändå upprätthåller någon typ av bygdegemenskap, även om den inte ser likadan ut som förr. Kerstin är med i kyrkans besöksverksamhet, trots att hon inte är så kyrklig av sig. De uppvaktar alla som fyller åttio, nittio och varje år efter nittio, och arrangerar caféer för daglediga, det vill säga pensionärer. Och även på Sörgården berättar Elisabeth om en liknande bygd:

Elisabeth: [...Det bär är] en bygd där man känner en sambörighet, och det är väl kyrkan och bygdegården som är grejen där då. Så det finns ju en aktiv bygdegård och dom bar, nu är inte vi aktiva i den egentligen, även om vi är medlemmar. Men dom bar ju pubkvällar, valborgsfirande,

zumba emellanåt. Ibland träffas dom och bandarbetar tror jag. Så det finns en viss aktivitet. Grillkvällar, eller föredrag och sånt. Och den används ju, bygdegården, för andra typer av möten och sånt också. Det är dagis uppe i bygdegården.

Elisabeths intryck av sin bygd kontrasteras mot Mellangårdens Anders och Evas syn på landsbygdens levande eller icke-levande. De tror att föreningslivet på landsbygden håller på att dö ut. När Anders var liten var det danskurser, och alla möjliga föreningar:

Nu när det kommer igång med några såna bär aktiviteter så är det ju så unikt att det står i tidningen. 'Ja, nu var dom ute i Bälinge bygdegård, gymnastik', ja, men det borde vara en helt naturlig del att en dag i veckan så är det gymnastik, en dag i veckan så är det dans, och nästa vecka så är det stickning. Eller nånting.

Men trots den upplevda bristen på aktiviteter i området har det nybyggda församlingshemmet en hel del att erbjuda. Enligt Kerstin och Ove är det oftast uppbockat, och erbjuder bordtennis, akvarellmålning och gymnastik bland annat. Landsbygden har historiskt haft och har fortfarande ett större ansvar för det gemensamma än vad stadens befolkning haft, de har fått ordna saker och ting själva i större utsträckning. Idag ägs såväl mackar som lanthandlar av lokala föreningar och utvecklingsbolag i olika former. Men hur kan vi förstå Anders bild av den aktivitetslösa bygden? Kanske ligger förklaringen i bilden av landsbygden så som den porträtteras som Den andra, och kanske i hur landsbygdens människor i större utsträckning lever samma liv som i staden.

EN KLYFTA MELLAN STAD OCH LAND?

På Norrgården har det alltså blivit mycket bättre socialt sett, men infrastrukturmässigt, och välfärdsmässigt, känner de att centralorterna får mer än landsbygden. Ett symboliskt exempel är lyktstolparna som togs ned.

Christer: Dom plockade ner allting. I fjol, för ett år sen, då plockade dom den bär lampan som vi bade bär. Så dom ska plocka överallt. För det är för dyrt att ha dom bärute. Och det är klart det kostar ju, men då bygger man ut gatubelysningen så att det blir mycket mera i sambällena. Där det ändå finns, men det ska bli mera belysningar.

[...]

Det ger ju mycket signaler, hur dom pratar, om hur dom vill ha det i slutändan. Och vad dom gör, det är små saker dom gör. Det ger ju signaler om att, ja, men det bär är ju inte så viktigt.

Maria: Nej. Och visst, vi är bra på att lösa saker själva också, det är vi ju, men. Vi betalar ju också kommunskatt. Christer: Vi betalar ju lika mycket som dom gör inne i sambällena, och dom får ju mycket mer uppbackning. Så är det ju.

Christer och Maria menar att det inte är rättvist att de inte får samma sak för skattepengarna som man får i centralorten. Statsvetaren Patrik Cras som har forskat på service i landsbygd menar att man ofta från politiskt håll lyfter problematiken med att service läggs ned på landsbygden som något som minskar attraktiviteten på landsbygden. Hans egen forskning visar dock på andra konsekvenser. Förutom att service har en praktisk funktion, har den också en social funktion – affären fungerar som mötesplats – och dessutom en funktion av att ge en känsla av service. Den känslan är sammankopplad med bilden av den egna bygden. Och det är här som lyktstolparna, som kanske inte kan räknas som service i strikt mening, ändå blir intressanta. Cras citerar sociologen T. H. Marshall när han skriver att människor vill och förväntar sig att:

leva livet som en civiliserad varelse enligt de standarder som råder i sambället (Marshall 1998 [1950]). Denna typ av förväntningar finns specifikt knutna till den plats som man definierar som sin bostadsort; för att en plats fortsatt ska behålla sin grad av civilisering finns förväntningar på viss lokal service.⁸⁵

Känslan av att den egna bygden, landsbygden, inte är lika viktig som tätorten, knyter an till diskussionen ovan om landsbygden som Den andra. Christer och Maria menar att tätortens belysning anses viktigare än belysningen hos dem som bor glesare. De menar också att de kan lösa saker själva, men att det handlar om rättvisa och kanske också, som Cras skriver, om känslan av civilisering.

Idag finns många barn i Sörgårdens bus.

STUPRÖRSSAMHÄLLET

På Sörgården diskuterar vi en annan typ av klyfta som inte har så mycket med välfärd och service att göra. Den är snarare en klyfta i mentalitet. Pontus och Mats menar att förr hade alla någon koppling till landsbygden och de flesta kände någon som var jordbrukare, men inte längre. Enligt dem har en konsekvens blivit att folk saknar förståelse och kunskap för lantbruket, vilket ger väldigt skeva debatter. Det gäller bland annat djuruppfödning, djurrättsaktivism och ekologisk produktion.

Mats: Det är klart att det bär med lantbruk, det är ju väldigt främmande för många som bor i en stad. Alltså har man varit uppväxt i en stad så är ju det verkligbeten på nåt sätt.

[...]

Pontus: Man tänker inte på bela kedjan. [...] Idag kan man ju träffa människor som aldrig har haft kontakt med en lantbrukare när dom växte upp. Det tror jag om man går tillbaka ett par generationer så var det absolut inte så. Men idag är det så.

När lantbrukarna minskar i antal betyder det att färre har en relation till maten de äter, vilket är ett fenomen som Mats och Pontus ser i samtiden. Maten, som är livsviktig för överlevnaden har genom de långa livsmedelskedjorna blivit främmande för människan, såtillvida att konsumenten inte känner till under vilka förutsättningar och genom vilka relationer som maten producerats. Det betyder inte att folk i allmänhet inte har *kunskap* om hur maten produceras, utan att de saknar en *relation* till matproduktionen. Den relationsfria maten som fenomen är lika gammal som industrialiseringen, och därmed inget nytt. Redan Karl Marx skrev om hur människan förfrämligas från naturen genom den kapitalistiska marknadsproduktionen, där relationer ersätts av pengatransaktioner. Det nya idag ligger i kvantiteten, när ännu färre människor producerar maten kommer ytterligare färre människor i kontakt med produktionen – och den traditionella bondens livsform. Samtalet fortsätter:

*Martina: Vad blir konsekvenserna av att folk inte har koll?
Finns det några konsekvenser av det?*

Mats: Ja, men det är klart att det gör det. Alltså mycket av den bär förståelsen för det vi gör. Eller, ja, man kan bara ta den bär djurrättsaktivismen som finns alltså. Just den bär förståelsen för att vi plågar ju inga djur, utan vi producerar ju kött. Andra producerar mjölk och så vidare. Det är ju inte så att vi gör illa djuren, eller vi har inte fångat in djuren. Utan dom är ju faktiskt födda på det sätt som vi har det. Där har man ju ingen förståelse alls, och det är ju nånting som breder ut sig. Men även då förståelse för hur mjölet hamnar i påsen, och, jag tror att tillslut så kommer man ju inte förstå vad det är. Och det kanske inte spelar någon roll beller, hur vi har tagit fram mjölet. Det kanske inte, redan nu, spelar någon roll. Inte vet jag.

[...]

Pontus: Många gånger blir dom bär diskussionerna väldigt polariserade, och det tycker jag är väldigt tråkigt. För vi skulle gärna vilja öppna upp gården mer, kanske för besökare och skolklasser och alla möjliga så. Men idag vågar man inte göra det.

[...]

Mats: Bara en sän bär trevlig sak som kosläpp på våren, det har ju gått helt överstyr när det kommer folk och ska sabotera det.

Pontus: För att man ska släppa ut djur på bete.

Mats: Ja. Det som är den svenska modellen, alltså vi måste släppa ut våra djur, eller alla skulle egentligen vilja släppa ut, och så kommer det nå, nej, det är makalöst.

Här talar Mats och Pontus ur bondens livsform. När de pratar om förståelsen för det de gör så menar de att andra inte har samma förståelse som de har. Skillnaden mellan kunskap och relation blir aktuell och förståelig genom livsformsbegreppet. I bondens livsform, för den som har att hålla djur och bruka jorden som medel och mål, är ett kosläpp ett tillfälle för glädje, att se när korna nyvaket spritter ut på bete. I den bästa av världar skulle också bönder vilja att korna gick ute hela tiden. Men bönderna har en relation till jordbruket, och de vet under vilka villkor de är tvingade att böja sig för att producera livsmedel. I deras livsform blir det därför rationellt att se på kosläppet som ett tillfälle för glädje. För djurrättsaktivisterna som Mats pratar om, å andra sidan, är kosläppet ett bevis på hur fruktansvärt korna lever under tiden de inte har

TANKAR OM MILJÖN

tillgång till bete. Djurrättsaktivisterna ser på djur som liv som förtrycks, de har en annan logik än bondens. De lever inte under samma villkor som bonden och de har andra mål och medel i livet. Djurrättsaktivisterna som Mats talar om har säkerligen kunskap om hur djurproduktion går till, men ett annat perspektiv på den. Men de saknar relationen till djuruppfödningen som Mats och Pontus har, och har därmed en annan bild av fenomenet.

Ett tecken på att det är just en relation till matproduktionen som folk saknar är de alternativa försäljningskanaler som växer i popularitet. Bondens marknad, kooperativ, grönsakslådor och REKO-ringar är samtida exempel på hur producenter säljer sina egna varor direkt till konsumenter. Den nuvarande livsmedelskedjan ifrågasätts genom att en del konsumenter vill ha en djupare relation till maten de äter.⁸⁶ De vill förstå och lära känna, för att överbrygga avståndet som förfrämligar maten.

På Sörgården ser man också ett avstånd som leder till att tjänstemännen på vissa myndigheter inte verkar ha en relationell kunskap till näringen, och som kan kopplas till tudelningen mellan stad och land:

Pontus: Jag tycker att man ser det på en del beslut som tas både på länsstyrelser, skogsstyrelser och naturvårdsverk och sånt att, det är ofta människor som inte har förankring ute i näringen, alltså som har fingrarna i jorden. Och då fattar man ofta besluten mer på andras tyckande och tänkande än på sin egen erfarenhet och eget kunnande. Och man tar sig inte riktigt tid att gå ned på djupet när man fattar besluten och tar reda på vad orsak och verkan är. Det tycker jag att man ser mer och mer.

Mats: Ja, men det håller jag belt med. Och då liksom blir det hela landsbygdsfrågan som till slut som större delen av dom som fattar beslut om [landsbygden], inte har någon kännedom om. Vi har ju rovdjuren, och vad som helst alltså. Man har inte den där kopplingen till dom som finns längre ut än där pendeltåget stannar.

Pontus menar att tjänstemännen inte är tillräckligt kompetenta, medan Mats menar att de bara gör sitt jobb. Istället ifrågasätter han nyttan med hela apparaten som tillkommit med EU:s jordbrukspolitik.

Jordbruket är starkt sammankopplat med miljöfrågor. Bonden själv lever och brukar med och i naturen, och har därmed stor kunskap om miljöns förändringar, samtidigt som hen är medveten om att jordbruket påverkar omgivningarna. I 1980-talets material handlar miljöfrågan främst om kemikalierna i jordbruket, fick man välja skulle man helst inte spruta alls. Senare, år 1992 sa Sörgårdens Olle:

när jag tog över 1965 så bade man egentligen klart för sig att det bästa sättet att odla var egentligen att ha steril sand och sedan tillföra näringsämnen och kemikalier och vatten som bebövdades... naturen skulle man skita i, det var liksom temat då. Men det har man fått lov att revidera... och nu ser man det ju som viktigt att så långt som möjligt försöka samspela med naturen... Även om man måste ha klart för sig att när man ger sig in på såna här stora monokulturer med bara ett enda växtslag så är det klart att naturen slår tillbaka.

Medvetenheten om jordbrukets påverkan på miljön har med åren växt, och stor del av stöden inom EU används för att styra om jordbruket till ett mer miljövänligt sådant. Att använda EU:s jordbrukspolitik som ett verktyg för miljönytta antas öka i omfattning för att rätta till miljöproblem som politiken har medfört. De två tidigare målen om att producera billiga livsmedel till konsumenten samtidigt som jordbrukaren fick en skälig inkomst resulterade nämligen i ett intensivt brukande på färre enheter,⁸⁷ vilket idag inte anses miljömässigt bra.

Idag har den allmänna miljömedvetenheten växt till vad som skulle kunna kallas kritik. På Norrgården tycker man att miljöpolitiken och samhällsdebatten kring miljöfrågan ofta blir fixerad vid detaljer på bekostnad av helhetsbilden.

Cbrister: Sen har dom ju sparat ur lite grann med det här, att det ska vara så miljövänligt, men dom ser ju inte hela biten. Dom plockar ut en liten bit, att det här är miljövänligt, men slår man ibop det så gäller inte det, eller tvärtom.

Och det är ju. Det slår ju på jordbruket.

Martina: Tänker du, vad tänker du mer specifikt på? Som ett exempel på den där lilla biten, vad kan det vara?

Christer: Jamen, det är ju. Vad bar vi för exempel där.

Maria: Jamen kossorna bajsar.

Christer: Ja. Ja, bara det.

Maria: Det bär klassiska.

Christer: Ja, det är liksom bara det. Det är klart, men du lär ju se på belä. Tar man ut bara den där biten, det är klart att man släpper ut. Men vad tillför dom i andra änden?

De menar istället att både svensk matproduktion och svensk produktion av biodrivmedel borde gynnas av politiken, att jordbruket behöver lyftas på politisk nivå, istället för att bli utmålade som miljöhot. På Sörögården har Mats liknande tankar.

[...] jag saknar litegrann i debatten att det är ju faktiskt ingen som vågar diskutera flyget. [...] Alltså att transportera sig över långa sträckor, det är något som är helt naturligt.

[...] I vårt sambälle ska vi kunna ta oss vart som helst i världen, på så kort tid och så billigt som det går.

Martina: Då ska det till regleringar för att komma till rätta med det?

Mats: Nej, jag tror att folk är kloka. [...] Jag menar, kunde vi diskutera metoo-rörelsen, varför kan vi inte diskutera om det verkligen är lönt att åka ner och vända nere i Malmö?

[...] Det finns ju mycket teknik så man kan lösa det på det sättet. [...] Och alla som semestrar som man gör också. Men det är nånting som vi bar vant oss vid och det kommer nog att vara svårt att ändra. Jag kan tycka alltså att lantbruket bannar litegrann i strykklasse. Det är nog mer det jag menar, inte att folk inte ska semestra.

Mats och Pontus framhåller att de har tagit de steg de kunnat på Sörögården, de har bytt ut så gott som all olja mot flis och pellets i pannan, och de funderar på att gå över till HVO,⁸⁸ ett drivmedel baserat på vegetabiliska oljor och slaktavfall som är utbytbar mot diesel, om det bara fanns tillräcklig tillgång på det. De tycker att de gör det de kan, men Mats menar att han saknar en politisk diskussion av andra områden än jordbruket, till exempel flygets påverkan.

En annan sak som vi vant oss vid är att ha all världens frukt och grönsaker året om, och det är något som den enskilde kan förhålla sig till i matbutiken.

Man kan välja att köpa svenskproducerad mat eller inte:

Pontus: Jag menar, vi tittar ju på varje förpackning och ser är det svenskt, eller var kommer det bär ifrån?

[...]

Mats: Vi bar ju vant oss vid att vi ska ha alla dom bär produkterna belä året, utan en tanke på varifrån det kommer eller hur långt det bar transporterats eller sånt. Så bade vi ju det inte förut, utan då åt vi tomater på sommarn, och nåt annat på vintern. Så att jag tror att vi tänker nog och diskuterar mycket vad det gäller miljön, bär också. Saknar också det lite grann i den politiska debatten.

Det här är också något som Mellangårdens Kerstin inte riktigt får ihop, importen av mat och det miljövänliga spåret – samtidigt som vi ska ha en miljövänslig matproduktion i Sverige importerar vi en massa mat. Hon menar att hon inte är överdrivet intresserad av miljöfrågor, men att det är svårt att blunda för dem:

Kerstin: [...] Men ja, jag vet inte. Jag är inte så ekologisk. Jag bar inte sånt sinne riktigt. Men ja, det är klart man blir ju påverkad, naturligtvis.

Martina: Påverkad att bry sig?

Kerstin: Att bry sig, ja. Ja, faktiskt. Det blir man ju. Det är ju lite skrämmande med jordens uppvärmning och andra klimatnackdelar.

År 2019 är jordens uppvärmning på den politiska agendan, men fortfarande fortsätter vi med beteenden som ökar utsläppen. Individerna kan välja rätt eller fel, men på den politiska nivån diskuteras inte allt och inte ur ett helhetsperspektiv enligt informanterna ovan. Jordbrukets miljöackdelar lyfts, och med EU:s styrmedel försöker man komma till rätta med dessa. Klart är att miljödebatten så som den förs ger upphov till åsikter på alla tre gårdar, samtliga är införstådda med såväl klimatfrågan som till exempel övergödning, men menar att debatten förenklas till att handla om detaljer vilket placerar jordbruket i "strykklasse".

Förbättrad logistik på Sörgården. Lastbilarna kan ta bakvägen och behöver inte åka över gårdsplanen.

Sörgårdens Pontus är uppkopplad.

Tidens gång: framtid och avslut

Läsaren har nu fått följa de tre gårdarnas inbördes olika förändring och fått en inblick i några av de ämnen som definierar deras villkor. Attiotalets representativa jordbruk har här förvandlats till tre förändringslopp. Sörgården är numer ett exempel på den stora gården som överlever, Mellangården exemplifierar den avstyckade gården och Norrgården det lilla deltidjordbruket som till slut besegrades. Dessa tre spår fortsätter in i tankarna om framtiden som finns på gårdarna. På Mellangården ses jordbruket som en omöjlighet, på Norrgården är det en dröm, och på Sörgården är det en självklarhet.

HOPP OCH FORTSATT RATIONALISERING

Martina: Och hur ser ni på framtiden för svenskt jordbruk?

Mats: Jag tror inte att vi skulle ha givit oss i kast med det här om vi hade varit negativa.

På Sörgården har man hopp inför framtiden. Spannmålstorken och stallen är som läsaren vet överdimensionerade för dagens drift, men infrastrukturen tillåter företaget att expandera när möjligheten uppenbarar sig. Begränsningen sitter i tillgången på mark, både åker och beten, det finns ingen "ledig" mark just nu. Och de är inte ensamma, enligt Jordbruksverket är den vanligaste orsaken till att man inte får tag på mark att andra brukar den.⁸⁹

Men trots goda framtidsutsikter är Mats medveten om att skruvarna dras åt i och med de ökande priserna på jordbruksmark. Pontus och Mats ser också en fortsatt allmän utveckling av större enheter framför sig, inte minst för att ha råd med anställda. Men större enheter gör också lantbruket sårbarare. Det är en anledning till att de tror att fler kommer att driva jordbruket i bolag, likt dem själva – redan nu en uppåtgående trend i jordbruket.⁹⁰ Att rationaliseringen kommer att fortgå är de därmed säkra på, men hur den kommer att se ut är omöjligt att säga.

Martina: Men större enheter tror du att det kommer att gå mot, ändå?

Mats: Ja, helt övertygad om det. Sen är det ju inte, det är ju ingen lösning för, men det är nog en utveckling som vi kommer att se. Sen är ju frågan då, alltså hur ser man på en framtid, kommer vi fortsätta på det här sättet om tio år? Vi kommer ju sannolikt att odla vete och korn. Jag tror inte att man trodde att det skulle ske en så kraftig rationalisering för trettio år sen beller, man bade liksom inte den framtidssynen. Det här jag mycket svårt att tro. Så att vi, jag tror inte att vi har en aning om vad som händer om tjugo år.
Pontus: Nej! Jag tror inte att takten kommer att gå ner.
Mats: Nej.
Pontus: I rationaliseringen.

BOSTÄDER SNARARE ÄN MATPRODUKTION

Närmast på tur på Mellangården står Oves och Kerstins projekt att bygga ett nytt hus. Kanske kommer också äldste sonen Christer med familj flytta in deras bostadshus. Längre fram i framtiden tror inte Anders att det kommer bli någon odling på gården igen, eftersom det är universitetet som äger jorden numer. Och "det är ju omöjligt att återarrendera eftersom universitetet har en egen vilja". Det han kan tänka sig vore mest troligt, förutom den nuvarande formen, är att någon köper Mellangården och bygger bostäder på den, eftersom det är så nära stan: "Farsan har sagt en gång att 'skulle det bli så om jag är borta, så ni får sälja, sälj det dyrt! För den som köper det kommer riva och bygga bus'". Och så får vi se hur det blir, om de dåtida fjorton gårdarna faktiskt blir en till slut.

LÅNGTAN EFTER ATT BRUKA

På Norrgården är Maria och Christer övertygade om att en samhällskris kommer komma, och funderar mycket över hur det kan påverka matproduktionen, men också familjen.

Maria: Vi är inte på nåt självförsörjande av någonting så, vi är beroende av kost och sädär. Men just när det gäller sårbarheten, vi har elverk, vi ser till att vi klarar oss, hur tänker vi liksom, 'hur länge räcker maten? Hur kan vi värma

mat? Den sårarbeten har inte varit lika påtaglig som den är idag, vi funderar väldigt mycket kring dom bär grejerna. Kan vi bälla värmen i buset, hur betar vi oss?

Christer: Om det blir en jättestor avstängning med allting så då är det...

Martina: Men det är ändå nåt som ni tänker på?

Maria: Ja absolut.

Christer: Ja.

Maria: Och utvecklar så att vi ska kunna klara oss om det kommer en kris. Så, ja. Sen färskvaror kommer alltid ta slut men det tror jag, att vi klarar oss nog ganska bra, ett tag.

Christer: Ja, vi överlever ju i alla fall.

Elverket de har köpt drivs på diesel eftersom det är enklare att få tag på än bensin. Inte ens pumparna på bensinstationer fungerar utan el, men diesel finns det i alla maskintankar. En abrupt kris skulle vara förödande för samhället och jordbruket, det är så beroende av bensin, diesel, datorer och elektricitet. Men de menar att en långsammare kris skulle kunna få det svenska jordbruket på rätt köl igen. Det tror de egentligen är det enda som skulle kunna förändra situationen för det svenska jordbruket till det bättre.

Även för Norrgården som enhet ser framtiden osäker ut. Christer och Maria har svårt att se hur den

kommer att se ut. Kommer de att följa gårdstraditionen och flytta från gården för att någon av pojkarna tar över? Marias farmors hus kommer att bli ledigt. Det ligger inne i centralorten. Där skulle hon kunna tänka sig att bo. I nästa ögonblick skämtar hon om att Christer kanske kan arrendera Pelles gård när han slutar. Det är en tanke som aldrig slagit Christer. Det står klart för paret att Norrgården är för liten enhet för att brukas igen som sådan, om man inte börjar med någon specialgröda. Men med mer mark? Christers längtan efter att bruka jorden kommer nog aldrig att gå ur honom. Tidningen Land ligger på bänken, ATL läser han i telefonen, hela familjen åker på maskinvisningar. Men det är otroligt stora investeringar i jordbruket, och att bära det själv som privatperson är riskabelt. Maria är dessutom avogt inställd till att ta lån, hon tycker att det är obehagligt. Ett drag som länge karaktäriserade bönder – men inte längre eftersom det är omöjligt att spara ihop summorna som dagens investeringar kräver. Och dessutom, nu har de vant sig vid att ha två heltidslöner. Vill de verkligen gå tillbaka till den mer knappa ekonomin som ett jordbruk innebär?

Här fanns dåtidens nybeter. Mellangården.

SAKTA GÅR TIDENS GÅNG, MEN FRAMTIDEN SKYMTAR

Pelle, arrendatorn på Norrgården, har genomlevt jordbrukets förändring från tröskverkens och självbindarnas tid. Idag avstår han GPS- och precisions-tekniken som är den senaste teknologin. Jordbrukets utveckling inom mekanisering och biokemi, och nu senast digitalisering, har haft enorma konsekvenser. Bland annat har tekniken ersatt arbetskraft och ändrat jordbrukets struktur i grunden: från att bedrivas av utökade kärnfamiljer med anställda på gården till den sena efterkrigstidens kärnfamilj har vi idag kanske snart nått fram till en produktionsform av rent affärs-mässigt slag om vi får tro Sörgårdens Pontus och Mats. I den enskilda cellen som Iréne Flygare skriver om, går däremot tiden makligt fram och driftens förändringar sker oftast på grund av noga överlagda beslut. Men tittar man noga går det kanske att skymta framtidens lantbruk. På 1980-talet användes Mellangården länge som försöksgård av Jordbrukstekniska Institutet. Här provodlades energiskog och en liten biogasanläggning sattes in i lagården redan på 1980-talet. Två nyheter som idag knappast väcker uppmärksamhet. I dagens material kanske framtiden glimtar i Sörgårdens växtzoner och extensiva bete?

SLUTORD: ATT VARA ELLER INTE VARA... BONDE

De tre idealformerna av livsformen Företagaren, Den traditionella bonden och Lönearbetaren har belyst skillnaden i kultur sedan 1980-talet till idag. Vi har sett hur idéer har förändrats, och med dem verkligheten. När gården byter betydelse förändras också vad människan gör med den. På så sätt påverkar hur vi ser på världen till slut densamma. Sörgården var en stor gård redan på 1980-talet, men en fri marknad var inget som eftersträvades där då. Idag är det annorlunda, dagens folk på gårdarna har en annan logik och därmed förändras också driften. Thomas Höjrup, etnologen som skrivit om livsformer, menar att livsformerna visar upp vår glömda logik,⁹¹ de visar hur vi också kan tänka, att dagens självklarheter inte är del av en naturlig evolution, utan snarare ett resultat av

de ramar som varje enskild rör sig inom. Den glömda logiken som gör sig synlig i materialet handlar till exempel om hur självhushållning gått från att vara ett normalt bidrag till hushållsekonomin till att bli rekreativ och icke-ekonomisk. Geografen David Harvey har visat hur kapitalismen under nyliberalismen kräver en marknad som ständigt utökas för att tillväxten inte ska stagnera. Ett känt exempel är hur stora företag har tagit patent på fröer vilket gjort det olagligt att ta eget utsäde på vissa grödor, något som drabbat fattiga i syd. Man har alltså skapat en marknad för något som tidigare var gratis. I det material som presenterats här finns en likhet. Gömt bakom människors egen vilja att lämna sina reproduktions-möjligheter, har man blivit strukturellt påtvingad att ge upp självhushållningen på gårdarna eftersom alternativen är lönsammare. Det gäller såväl trädgårdssodlingen och Norrgårdens Annas förädling, som Mellangårdens Anders val att lönearbeta istället för att bruka jorden.

Vi har sett att det är svårt att bära den traditionella bondens livsform idag, eftersom det inte finns tillräckliga yttre förutsättningar.⁹² Några av dessa presenterades i avsnittet om yttre existensvillkor. Vi har sett att det har uppstått en blandning i lönearbetarens livsform med två olika logiker som kämpar mot varandra. Men framförallt har vi sett hur livsformerna flyter ihop och blandas i samma bärare. "Livsform" ska vara ett verktyg för att hitta de olika spåren av livsformer, som sällan bärs i ren form,⁹³ men samtidigt som livsformerna flyter ihop och får liknande logiker, verkar polariseringen i samhället öka. En sammanblandning av livsformer borde innebära att vi förstår varandra bättre, att vi delar vår bild av världen med fler. Kanske är det så, att samtidigt som vi organiserar livet alltmer lika kring lönearbetets form men med en uppgiftsbaserad logik, så bestämmer andra saker än förr vår världsbild. Det är inte bara handeln som har blivit global, utan också idéerna och informationen.⁹⁴

Ett tema i texten har varit förändring. Att saker och ting förändras med tiden vet de flesta människor, mer eller mindre beroende på ålder. Äldre har större

kunskap om förändringens gång, och yngre har mindre. Det är så tiden fungerar. Även jordbruket förändras, och att ifrågasätta den förändring som pågår kan vara bakåtsträvande, romantiserande – något för en nostalgiker. Men det kan också vara på sin plats att stanna upp och betrakta samtiden, fundera på vad det är som händer. Med kapitalismens inneboende konkurrenskraft är det en självklarhet att förändringen går snabbare. Uppfinningarna blir fler och priserna billigare. Vi har sett en fantastisk resa sedan 1980-talet, när Sörgårdens Olle satt upp om nätterna och kontrollerade fuktigheten i säden han hade i torken. Idag kan Pontus istället sova om nätterna. Samtidigt är det alltid någon som får betala priset för vår billiga mat.

Slutligen, det är inte bara på Norrgården man talar om krisen. I Sverige pågår just nu ett stort arbete att återigen bygga upp både det militära försvaret och civilförsvaret. Utöver det har en nationell livsmedelsstrategi antagits som ska främja svensk livsmedelsproduktion. Kanske är vi mitt i en ny historisk brytpunkt, kanske är den minskade ekonomiska betydelsen av det uppländska jordbruket en historisk parentes.

Kommer den åter i bruk? Norrgården 2019.

Noter

- 1 Förutom *Böndernas värld*, se till exempel Bygdell, 2008 eller Djurfeldt, 1998.
- 2 Ranheden, 2005.
- 3 Nordström, 1983.
- 4 Åkermarken graderades år 1971 i tio klasser utifrån det ekonomiska värdet på skörden år 1969. I klass tio finns egentligen bara den skånska myllan och klasserna nio–sex är ovanliga. Det är först klass fem som breder ut sig lite mer över landet. Det är den femte, fjärde, tredje och andra klassens jordar som finns i Uppland. För karta se Jordbruksverket, 2013.
- 5 Jordbruksverket, utan årtal, a.
- 6 Jordbruksverket, utan årtal, b.
- 7 Jordbruksverket, utan årtal, c.; SCB 2018.
- 8 SCB 2018.
- 9 Jordbruksverket utan årtal, d. År 2018 drabbades jordbruket av en ovanlig torka varför 2017 års normskörd används i jämförelsen snarare än 2018 års.
- 10 Jansson (Flygare), 1984, sid 12.
- 11 Jag spelade av misstag över inspelningen.
- 12 Jag har valt att inte fingera namnen för att det ska vara möjligt att följa med gårdarnas folk från den första dokumentationen i *Böndernas värld*. Den skriften är även upplagd på ett sätt som gör det omöjligt att garantera anonymitet, oavsett om namnen här fingerats eller inte.
- 13 Egentligen fler, men feodala och slavbaserade produktionsätt är inte relevanta här. Se Højrup, 1983.
- 14 Se Harvey, 2006, samt 2005 och McMichael, 2013.
- 15 Eriksson, 2007.
- 16 Jansson, 1984, sid 71.
- 17 van der Ploeg, 2018.
- 18 År 2010 ändrades kriterierna för den statistiska kategorin med de allra minsta gårdarna vilket gav en markant ökning med 3000 gårdar. Det betyder alltså inte en reell ökning av gårdar, utan en ökning av registrerade gårdar i statistiken. Dock har gårdarna i kategorin ökat även de senaste åren, om än långsamt. Det är dock inte självklart att det bedrivs jordbruk på dessa fastigheter. Se Jordbruksverket, 2019, SCB, 2018 och Waldenström, 2018.
- 19 Se till exempel Flygare, 1999 eller Flygare & Isacson, 2003.
- 20 Jansson, 1984, sid 100.
- 21 Andersson & Johnsson, 2018.
- 22 SOU 2014:38.
- 23 Eriksson, 2016.
- 24 Eriksson, 2016.
- 25 Flygare & Isacson, 2003.
- 26 Eriksson, 2016.
- 27 Eriksson, 2016 och Flygare & Isacson, 2003.
- 28 Jackson, 2013.
- 29 SCB, 2018, och Morell 2011.
- 30 Se Jordbruksverket, 2015, och Johansson & Nilsson, 2012.
- 31 Proposition 2016/17:104.
- 32 Eriksson, 2016.
- 33 Marsden med flera, 2019.
- 34 Daka, 2017.
- 35 Jansson, 1984, sid 117.
- 36 Se Højrup, 1983, eller Jansson, 1984.
- 37 Højrup, 1983.
- 38 Jansson 1984, sid 148.
- 39 Højrup, 1983.
- 40 Chayanov, 1986.
- 41 Djurfeldt, 1998.
- 42 Se till exempel Djurfeldt, 1998 eller Gunnarsdotter, 1999.
- 43 Flygare, 1999, sid 125.
- 44 Hedenborg, 2011.
- 45 SCB, 2018.
- 46 Enhäll, 2017.
- 47 Højrup, 1983.
- 48 Chayanov, 1986.
- 49 Højrup, 1983.
- 50 Flygare & Isacson, 2003.
- 51 Flygare, 1999.
- 52 Jansson, 1984, och Højrup, 1983.
- 53 Flygare & Isacson, 2003.
- 54 Se till exempel Flygare, 1999.
- 55 Se till exempel Chiswell & Lobley, 2018.
- 56 Jansson, 1984, sid 109–110.
- 57 Se till exempel Grubbström, Joosse och Stenbacka, 2014.
- 58 En förklaring bland många andra, förstås.
- 59 Och antagligen fler livsformer! Men här har vi fokuserat på dessa tre.
- 60 Højrup, 1983, sid 21. Min översättning från danskan.
- 61 Højrup, 1983.
- 62 Jansson, 1984, sid 149.
- 63 Se till exempel Djurfeldt, 1998.
- 64 *Price-cost-squeeze*; van der Ploeg, 2014.
- 65 Se till exempel Marsden med flera, 2019, eller Bernstein, 2001.
- 66 Som beskrevs på sid 43.

- 67 Eriksson, 2016.
- 68 EU-kommissionen, utan årtal.
- 69 Sid 133.
- 70 Se till exempel Bernstein med flera, 2018.
- 71 Højrup, 1983.
- 72 Så gott som, utvecklingen är ännu inte fullständig:
Sörgården har mycket viltkött i och med Pontus
jaktintresse, och snöröjningen på Mellangården betalas
ibland i natura i form av fisk och vilt.
- 73 Lööv med flera, 2015.
- 74 McMichael, 2013.
- 75 Se Marsden med flera, 2019 eller SOU 2014:38.
- 76 Fischer & Burton, 2014.
- 77 Højrup, 1983.
- 78 Jansson, 1984, sid 107.
- 79 Amcoff, 2012.
- 80 Westholm, 2018.
- 81 Se till exempel Massey 1994.
- 82 Westholm, 2018, sid 44.
- 83 Se Flygare & Isacson, 2003, sid 314.
- 84 Se Nilsson, 2019.
- 85 Cras, 2018, sid 72.
- 86 Se till exempel von Oelreich & Milestad, 2017 eller
Waldenström, 2018.
- 87 Eriksson, 2017.
- 88 Förkortningen HVO står för *Hydrogenated Vegetable Oil*,
på svenska vätebehandlad vegetabilisk olja.
- 89 Se Jordbruksverket, 2015.
- 90 SCB utan årtal, a.
- 91 Højrup, 1992.
- 92 Højrup, 1983.
- 93 Højrup, 1983.
- 94 Baumann, 1998.

Källförteckning

ARKIVMATERIAL

- Intervjuanteckningar, fältanteckningar, inventarielistor, skisser och ritningar, Jordbruk i dagens Uppland (1981–1982). Upplandsmuseets arkiv.
- Intervjuanteckningar, uppföljning av Jordbruk i dagens Uppland (1992). Upplandsmuseets arkiv.
- Fältanteckningar och intervjuer med gårdarnas folk (2019). Upplandsmuseets arkiv.

LITTERATUR

- Amcoff, Jan (2008). Vad händer med landsbygdens befolkning? i Johansson, Birgitta (red.). *Ska bela Sverige leva?* Stockholm: Formas.
- Andersson, Mari & Johnsson, Bengt (2018). *Det digitaliserade jordbruket*. Rapport 2018:33. Jordbruksverket.
- Baumann, Zygmunt (1998). *Globalization: The human consequences*. Cambridge; New York: Polity Press.
- Bernstein, Henry (2001). 'The Peasantry' in global capitalism: who, where and why? *Socialist Register 2001: Working Classes, Global Realities*. Vol. 37, ss. 25–51.
- Bernstein, Henry, Friedmann, Harriet, van der Ploeg, Jan Douwe, Shanin, Teodor & White, Ben. (2018) Forum: Fifty years of debate on peasantries, 1966–2016. 2016. *The Journal of Peasant Studies*. Vol. 45, Nr. 4, ss. 689–714.
- Bygdell, Cecilia (2008). *Vad är en riktig bonde?: en undersökning av några uppländska bönders syn på begreppet bonde*. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Chayanov, Alexander V. (1986). *The theory of peasant economy*. Thorner, D., Kerblay, B. & Smith, R.E.F. (red.). Manchester: Manchester University Press.
- Chiswell, Hannah M. & Lobley, Matt (2018). 'It's Definitely a Good Time to Be a Farmer': Understanding the Changing Dynamics of Successor Creation in Late Modern Society. *Rural Sociology*. Vol. 83, Nr. 3, ss. 630–653.
- Cras, Patrik (2018). Service i framtidens landsbygdssamhällen, i Syssner, Josefine (red.). *Nya visioner för landsbygden*. Boxholm: Linnefors förlag. Ss. 63–94.
- Daka, Saranda (2017). *Sysselsättning i jordbruket 2016*. Statistiskt meddelande JO 30 SM 1701. Jordbruksverket.
- Djurfeldt, Göran (1998). Familjebrukets sociologi. Porträtt av den svenske bonden före EU-inträdet. *Sociologisk forskning*. Nr. 1/98, ss. 5–30.
- Enhäll, Jimmie (2017). *Hästar och anläggningar med bäst 2016. Resultat från en intermittent undersökning*. Statistiskt meddelande JO 24 SM 1701. Jordbruksverket.
- Eriksson, Tomas (2007). *Jordbruksföretagets kombinationsverksambeter och jordbrukarbusbällets inkomster*. Statistiskrapport 2007:3. Jordbruksverket.
- Eriksson, Camilla (2016). Jordbrukspolitik, i Silander, Daniel & Öhlén, Mats. *Svensk politik och EU: hur svensk politik har förändrats av medlemskapet i EU*. Stockholm: Santérus. ss. 59–78.
- EU-kommisionen. Utan årtal. *Market measures explained Rules and measures to regulate and support the marketing of agricultural products*. Tillgänglig: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/market-measures/market-measures-explained_en [Hämtad: 2019-09-18].
- Fischer, Heike & Burton, Rob J.F. (2014). Understanding Farm Succession as Socially Constructed Endogenous Cycles. *Sociologia Ruralis*. Vol. 54, Nr. 4, ss. 417–438.
- Flygare, Iréne A. (1999). *Generation och kontinuitet: familj jordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Diss. Uppsala: Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund.
- Flygare, Iréne A. & Isacson, Mats (2003). *Det svenska jordbrukets historia: [Band 5], Jordbruket i välfärdssambället: 1945–2000*. Stockholm: Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg.
- Grubbström, Ann, Stenbacka, Susanne & Joosse, Sofie (2014). Balancing family traditions and business: Gendered strategies for achieving future resilience among agricultural students. *Journal of Rural Studies*. Vol. 35, ss. 152–161.
- Gunnarsdotter, Yvonne (1999). *Svenska bondebussbäll på 90-talet och deras roll på landsbygden*. Uppsala: Sveriges lantbruksuniversitet.

- Harvey, David (2003). *The new imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, David. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. USA: Oxford University Press.
- Harvey, David (2006). *Spaces of Global Capitalism. Towards a theory of uneven geographical development*. London: Verso.
- Hedenborg, Susanna (2011). Hästen i Sverige: arbetskamrat och fritidsnöje, i Antonsson, Hans & Jansson, Ulf (red.). *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: Studier av de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungliga Skogs- och lantbruksakademien, ss. 207–221.
- Hellspong, Mats (1968). Bönderna och byarna, i Hvarfner, Harald, Blehr, Otto & Nordisk etnologisk-folkloristisk arbetsgrupp, *Vad sker i glesbygden?: en etnologisk studie av näringslivet i Jokkmokk*. Luleå: Norrbottens museum, ss. 25–38.
- Højrup, Thomas (1983). *Det glemte folk: livsformer og centraldirigering*. Inst. for europaeisk folkelivsforskning, Hørsholm: Statens byggeforskningsinstitut.
- Højrup, Thomas (1992). Om den strukturelle livsformsanalysen. *Nordisk arkitekturforskning*. Vol. 5 Nr. 1, ss. 29–38.
- Jackson, Michael (2013). *Lifeworlds: essays in existential anthropology*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jansson, Iréne (1984). *Böndernas värld: en etnologisk samtidsundersökning av det uppländska jordbruket*. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Jordbruksverket (utan årtal, a). *Åkerarealens användning efter län/riket och gröda. År 1981–2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/2b8bc066-ff94-4838-9e73-d45c1288430a> [Hämtad: 2019-05-16].
- Jordbruksverket (utan årtal, b). *Jordbruksföretag i riket och per län efter storleksklass. År 1981–2000, 2003–2016*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/11d9093a-3f3d-493d-91c7-cf9669797fa9> [Hämtad: 2019-05-16].
- Jordbruksverket (utan årtal, c). *Jordbruksföretag efter län och storleksklass, 1927–2007*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/58ebcd38-feeaa-48f2-832e-300240753e4b> [Hämtad: 2019-05-16].
- Jordbruksverket (utan årtal, d). *Totalskörd och bektarskörd efter län/riket, gröda och år 1965–2018*. Tillgänglig: <http://statistik.sjv.se/PXWeb/sq/1bdde4b5-edf9-4a88-bc22-9845ee234a44> [Hämtad: 2019-11-06]
- Jordbruksverket (2013). *Väsentligt sambällsintresse? Jordbruksmarken i kommunernas fysiska planering*. Rapport 2013:35.
- Jordbruksverket (2015). *Jordbrukspolitik, inläsning och strukturovandling*. Rapport 2015:14.
- Jordbruksverket (2019). *Jordbruksmarkens användning 2019*. Statistiska meddelanden: JO 10 SM 1902. Serie JO –Jordbruk, skogsbruk och fiske.
- Johansson, Sara & Nilsson, Pia (2012). *Vilka faktorer bestämmer priset på jordbruksmark?* Rapport 2012:17. Jordbruksverket.
- Liljewall, Britt (2000). Tradition som moderniserande kraft: alternativa mönster för historisk förändring. *Rig*. 2000, ss. 129-149.
- Lööf, Helena, Widell, Lars M. & Sköld, Olof (2015). *Livsmedelskonsumtionen i siffror – Hur bar konsumtionen utvecklats de senaste femtio åren och varför?* Rapport 2015:15. Jordbruksverket.
- Marsden, Terry, Moragues Faus, Anna & Sonnino, Roberta (2019). Reproducing vulnerabilities in agri-food systems: Tracing the links between governance, financialization, and vulnerability in Europe post 2007–2008. *Journal of Agrarian Change*. Vol. 19 Nr. 1, ss. 82–100.
- Massey, Doreen B (1994). *Space, place, and gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McMichael, Philip (2013). *Food Regimes and Agrarian Questions*. Agrarian Change and Peasant Studies Series, Rugby: Practical Action Publishing
- Morell, Mats (2011). Husdjur och animalisk produktion, i Jansson, Ulf, Wastenson, Leif & Aspenberg, Pär (red.). *Sveriges nationalatlas. en kartografisk beskrivning Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900*. Stockholm: Norstedt, ss. 86–95.
- Nilsson, Martina (2019). *Böndernas nya värld: en undersökning av tre uppländska gårdar i jordbrukets förändring 1981–2019*. Masteruppsats. Sveriges lantbruksuniversitet.
- Nordström, Alf (1983). *Uppland*. Stockholm: Almqvist & Wiksell Förlag AB.
- Rahbek Christensen, Lone (1991). Strukturell livsformsanalys: kvinnoliv och motsatt riktade villkor. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. Vol. 12 (1991), Nr. 2, ss. 4–15.
- Ranheden, Håkan (2005). Norra Uppland förr och nu: ett ungt landskaps utveckling. *Uppland*. 2005, ss. 27–47.
- Regeringens proposition 2016/17:104. *En livsmedelsstrategi för Sverige – fler jobb och hållbar tillväxt i hela landet*.
- SCB (2018). *Jordbruksstatistisk sammanställning 2018*.
- SCB (utan årtal). *Jordbruksföretag efter region, företagsform och år*. Tillgänglig: <http://www.statistikdatabasen.scb.se/sq/69650> [Hämtad: 2019-05-16].

- SOU 2014:38: *Tillväxt och värdeskapande. Konkurrenskraft i svenskt jordbruk och trädgårdsnäring. Delbetänkande av Konkurrenskraftsutredningen*. Stockholm: Fritzes Offentliga Publikationer.
- van der Ploeg, Jan Douwe (2014). *Peasants and the Art of Farming: A Chayanovian Manifesto*. Rugby: Practical Action Publishing.
- van der Ploeg, Jan Douwe (2018). Differentiation: old controversies, new insights. *The Journal of Peasant Studies*. Vol. 45, Nr. 3, ss. 489–524.
- von Oelreich, Jacob & Milestad, Rebecka (2017). Sustainability transformations in the balance: exploring Swedish initiatives challenging the corporate food regime. *European Planning Studies*. Vol. 25, Nr. 7, ss. 1129–1146.
- Waldenström, Cecilia (2018). Lantbrukets roll i framtidens landsbygder, i Syssner, Josefina (red.). *Nya visioner för landsbygden*. Boxholm: Linnefors förlag. Ss. 203–231.
- Westholm, Erik (2018). På landsbygden intet nytte?, i i Syssner, Josefina (red.). *Nya visioner för landsbygden*. Boxholm: Linnefors förlag. Ss. 41–61.

Efter drygt fyrtio år återvänder Upplandsmuseet nyfiket till de uppländska gårdarna Sörgården, Mellangården och Norrgården. Gårdarnas brukare medverkade i museets första jordbruksundersökning som 1984 resulterade i rapporten *Böndernas värld* med Iréne Flygare som författare.

Året är nu 2019 och i *Lantbrukare och icke-bönder* får vi veta vad som har hänt med jordbruket, med människorna och med gårdarna. Hur relaterar de tre till varandra? Vad betyder gården när jordbruket är nedlagt? Finns det fortfarande, som det gjorde på 1980-talet, en separat "bondekultur" – ett särskilt sätt att se på världen och att leva på?

Martina Nilsson kommer i *Lantbrukare och icke-bönder* nära människorna i jordbrukets och landsbygdens omvandling, samtidigt som de större skeendena, politiken och idéerna, aldrig är långt borta.

UPPLANDSMUSEETS SKRIFTSERIE NR 11

UPPLANDSMUSEET

ISSN 1404-2908

ISBN 978-91-86145-36-1